

“NAHİV” KAVRAMININ TARİHİ ARKA PLANI VE TERİMLEŞME SÜRECİ

Âdem Yerinde*

Öz: Bu çalışmada “nahv” kavramının tarihi arka planı ve Arap dili gramer çalışmalarının başladığı ilk dönemlerden günümüze kadar geçirdiği aşamalar incelenmiştir. Bir giriş ve üç bölümden oluşan çalışmanın girişinde, nahiv ilmin doğuşunu hazırlayan sebeplerin detaylı incelemesine geçiş niteliğinde tarihi arka plana dair kısa bir bilgilendirme yapıldıktan sonra birinci bölümde, söz konusu faktörlerin daha ayrıntılı incelemesi yapılmıştır. İkinci bölümde “nahv” sözcüğünün etimolojik çözümlemesiyle birlikte genel bir tanımı yapılmıştır. Üçüncü bölümde de “nahv” sözcüğünün dil araştırmalarına girişi, özellikle “Cümle Bilgisi”ni ifade etmek üzere gramer çalışmalarındaki terimleşme süreci ve süreç içerisinde uğradığı anlam kaymaları ve değişimleri ele alınmıştır. Gütülen temel amaç ise içerik ve yöntem bakımından nahiv çalışmaları ile “nahv” kavramına yüklenen anlam arasında nasıl bir ilişkinin bulunduğu tespitini yapmaktır.

Anahtar Kelimeler: Yerinde, Nahiv, Sibeveyhî, Arap Dili Çalışmaları, Lahn.

THE TERM OF “NAHIV”; ITS HISTORICAL BACKGROUND AND TERMINATION PROCESS

Abstract: In this paper, we will study especially the process through which the concept and term of "nahv" has become the basic term of the Arabic linguistics, focusing on the changes it has got through namely and contently and observing along its historical development, contractions or expansions in its meaning and the possible reasons for this. We aim to identify and observe the relationship and the correlation between these changes and the socio-cultural characteristics of the period in question.

Keywords: Yerinde, Nahv, Sibawayh, Arabic Language Studies, Lahn

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı (ademyerinde@yahoo.com)

Giriş

Fetihler sonucu yabancı kültür ve medeniyet havzalarının ilhakıyla İslam'ın hâkimiyet alanı genişlemiş ve egemenliği altına giren bölgelerde dinî ve kültürel çoğulculuğun hâkim olduğu kozmopolit kentler oluşmuştur. Müslümanlığı benimseyen yabancı unsurların Kur'ân'ı okuma ve Kur'ân dili olan Arapçayı öğrenme ihtiyacı hâsıl olduğu gibi Arap olmayan unsurlarla kurulan sosyo-kültürel münasebetlerin artmasıyla da zaman içinde Arap dilinde *lahn*¹ diye tabir edilen bazı dil hataları ortaya çıkmıştır. Başlangıçta muhtelif toplum kesimlerinin sözlerinde tanık olunan bu dil hataları (*lahn*), zamanla, ilk dönemlerde harekesiz ve noktasız yazılan Kur'ân'ın kıraatine de sıçramıştır.² Bu gelişmeler üzerine hamiyetperver ulema ve ümera, Kur'ân'ı yanlış okumalardan korumak için tedbirler düşünmeye başlamıştır. Buna göre Arap dili çalışmalarının öncelikle Kur'ân'ın nüzûl ortamının edebiyat dilini temsil eden fasih Arapçayı, bu yolla da Kur'ân ayetlerini hatalı okuma ve anlamalardan koruma amacına dönük olarak başlatıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.³

İlk filolojik faaliyetleri başlatanlar, akıllı öncelikli (içtihat ve kıyas) bir yöntemi benimseyen Basralı dilciler olduğu gibi ilk filolojik tefsirleri de Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/284), Kutrub (ö. 210/825)⁴ ve Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830)⁵ gibi yine Basralı dilciler kaleme almışlardır. Bunda, kuşkusuz, Basra'nın o dönemde Hint, Sind, İran, ... gibi birçok etnik ve dinî unsuru

¹ Lahn, sözlükte “nağme, ezgi”, kıraatte ve dilde “hata etmek; sözün maksudını anlamak” gibi manalara gelir. Buna göre kelimelerin yapısında ve irabında hata etmeye lahn dendiği gibi Kur'ân okurken harflerin zat ve sıfatlarında hata yapmaya ve yapılan hatalara da lahn denir. Geniş bilgi için bkz. Çetin, Abdurrahman, “Lahn” *DİA*, XXVII, 55, Ankara 2003.

² Rivayete göre Osman b. Ebî Şeybe الْفَيْلِ بِأَسْحَابِ الْفَيْلِ *“Görmedin mi Rabbin fil ordusuna ne yaptı?”* el-Fiil 105/1) âyetinin başındaki olumsuzluk edatını hurûfî mukattaa sanarak “elif lâm mîm”, Hamza ez-Zeyyât da *“لا رَيْبَ فِيهِ”* (*“Onda hiç şüphe yoktur.”* el- Bakara 2/1) lafzını *“لا رَيْبَ فِيهِ”* (*Onda hiç yağ yoktur*) şeklinde okumuş. Bkz. Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İstanbul 2007, s. 106-107.

³ Serrâc, Muvaffak es-Serrâc, “Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ menhecühû ve mezhebühû fi Mecâzi'l-Kur'ân” *et-Türâsü'l-'Arabî*, sayı.18, 1405/1985 Dımeşk, s. 35.

⁴ Kutrub'un *Meâni'l-Kur'ân*'ı hakkında bkz. Muharrem Çelebi, “Kutrub” *DİA*, XXVI, 494-495, Ankara 2002.

⁵ Dr. Faiz Fâris'in tahkikiyle 1979 yılında iki cilt halinde Kuveyt'te basılan *Meâni'l-Kur'ân*'ı, ayrıca Muhammed Emin el-Verd tarafından da neşredilmiştir (Beyrut 1985). Bkz. İnci Koçak, “Ahfeş el-Evsat”, *DİA*, I, 526, İstanbul 1988.

barındıran kozmopolit bir kent ve farklı kültür ve medeniyet değerlerini buluşturan bir kavşak noktası olmasının rolü büyüktür.⁶

Biz bu çalışmada özellikle “nahv” sözcüğünün etimolojik ve terminolojik içeriğinin yanı sıra bunun, Arap dili grameri çalışmalarını ifade eden bir disiplinin adı haline gelme süreci, süreç içerisinde terim anlamında görülen temel değişimler; daralmalar ya da genişlemeler ve bunun muhtemel sebepleri üzerinde durulacaktır. Bunu yaparken de nahvin kavramsal çerçevesi ile tematik içeriği arasındaki ilişki takip edilecektir. Buradan nahiv tanımları ile dönemin yöntem ve içerik bakımında nahiv algısı arasındaki ilişki tespit edilmeye çalışılacaktır.

İşe, nahvin kavram olarak olmasa bile içerik olarak doğuşuna neden olan sebepleri incelemekle başlamak uygun olacaktır. Zira bu, nahvin amacı ile muhtevası arasındaki ilişkinin doğru ortaya konulmasına yardımcı olacaktır.

I. Nahiv İlminin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler

Nahvin doğuşunu hazırlayan dinî ve sosyo-kültürel birçok nedenden bahsedilebilir. Ancak burada, amaç eksenli nahiv tanımlamalarıyla ilgisi sebebiyle doğrudan veya dolaylı olarak Arapçanın düzgün kullanımını ve Kur’ân’ın doğru okunuşunu teminle alakalı görülen nedenler üzerinde durulacaktır.

Arap diline dair ilk çalışmalara atıf yapılan en eski rivayetler, Cahiliye dönemi Arap edebiyatının en nadide ürünlerini temsil eden şiir ve hitabetin yanı sıra üslubu, ifade gücü ve edebî incelikleriyle hayranlık uyandıran Kur’ân’ın da dili olan fasih Arapçada görülen hatalı kullanımlarla ilgilidir. Zamanla benzer hatalar Kur’ân okuyuşlarında da görülmeye başlayınca, hem dinî hem de millî sebeplerle dil çalışmaları başlatılmıştır.

1. Fasih Arapçanın Kullanımında Görülen Hatalar

Literatürde, fasih Arapçanın kullanımında görülen hatalarla ilgili, Hz. Peygamber (s.a.s.) dönemine kadar gerilere giden pek çok rivayet kaydedilmiştir. Bunlar içerisinde en yaygın olanlarından birine göre Hz. Peygamber (s.a.s.), huzurunda birinin dili yanlış kullanması üzerine: “Kardeşinizi düzeltin.” buyurmuştur.⁷

⁶ Geniş bilgi için bkz. Hamid, Abdüssettar, “Devrül-Basra fi tatavvuri’t-tefsîr fi’l-karneyni’s-sânî ve’s-sâlisî’l-hicriyyeyn”, *Mevsû’atü’l-Basrati’l-hadâriyye*, Basra 1989, s. 12-18.

⁷ Hâkim, Muhammed b. Abdullah en-Nisabûrî, *el-Müstedrek ‘ale’s-Sahihayn*, Haydarabat 1340h. I, 439; Ebü’t-Tayyib Abdülvahid b. Ali el-Lügavî, *Merâtibü’n-nahviyyîn* (thk. Ebü’l-Fadl

Hulefâ-i Râşîdinden Hz. Ömer, ok talimi yapan ve fakat isabet ettiremeyen bazı kimseleri kınayınca, onlar da “إِنَّا قَوْمٌ مُتَعَلِّمِينَ” (Henüz talim yapıyoruz)” derler ve ref halindeki haberin sıfatı olan متعلمين kelimesini de merfû okumaları gerekirken, mansûb okuyarak irâb hatası yaparlar. Bunun üzerine Ömer: “Vallahi dildeki hatanız, ok atışındaki hatanızdan daha çok ağırıma gidiyor” der.⁸ Aynı Ömer, valilerinden birinden dil hataları içeren mektup alınca da çok öfkelenir ve valisine: “Kâtibine iyi bir kırbaç çek” diye yazar.⁹

Bu ve benzer rivayetler gösteriyor ki bir edebiyat dili olarak en yüksek seviyesine ulaşan Arapça’nın kullanımında hata yapılmasına ilk dönemlerde hoşgörülü yaklaşılmıyordu. İlk dönem Araplarının, sahip oldukları doğal selikalıyla Arap dilinin edebî inceliklerini, fesahat ve belagatini ve dil sisteminin temel özelliklerini fark edebildikleri anlaşılmaktadır. Kaldı ki Cahiliye devri panayırlarında şair adaylarının jüriye kasidelerini beğendirme çabaları, beğenilen şiirlerin ve hitabelerin, yaygın kanıya göre, Kâbe’ye asılarak bütün Arap kabileleri arasında ortak bir dil kültürü oluşturma gayretleri, öteden beri Arap toplumunda edebî eleştirinin varlığını gösterir. Bu gerçeklik, Cahiliye Araplarında, fitrî bir dil zevkinin ve yazıya geçirilmemiş olsa bile, bir nahiv (gramer) hissinin varlığına işaret olarak alınabilir.¹⁰

Cahiliye dönemi ile İslâmî ilk dönemde rastlanan fasih Arapça’nın kullanımındaki sınırlı sayıdaki hatalarda, zamanla farklı kültür ve medeniyetlerden milletlerin İslam’a girmesiyle özellikle Irak ve Şam bölgelerinde oluşan kozmopolit kentlerde ciddi artışlar olmuştur. Mesela, bir adam Irak valisi Ziyâd b. Ebîh’in (ö. 53/673) huzuruna girerek “إِنَّ أُمَّتَنَا هَلَكٌ وَأَجِينَا عَصَبَنَا” (Babamız öldü. Kardeşimiz, bize babamızdan kalan mirasımızı gasp

Muhammed İbrahim), Kahire 1375/1955, s. 5. “Çünkü o hata yaptı” ilavesiyle bkz. İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî, *el-Hasâis* (thk. Muhammed Ali en-Neccar), II, 8. Ayrıca bkz. Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, Kahire 1968, s. 11; Gündüzöz, Soner, “Nahiv ve Sarf Terimlerinin Doğuşu Üzerine”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 9, Samsun 1997, s. 284.

⁸ Enbârî, Muhammed b. Kasım el-Enbârî, *Kitâbü'l-Ezdâd* (thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim), Beyrut 1407/1987, s. 244.

⁹ İbn Cinnî, *Hasâis*, II, 8.

¹⁰ Câhiliye ve İslâmî ilk dönemlere ait lahn eleştirileri için bkz. Ubeydî, Şa’ban Avad Muhammed el-Ubeydî, *en-Nahvü'l-'Arabî ve menâhicü't-t'elîf ve't-tahlîl*, Bingazi 1989, s. 75-83.

etti.)” der. Aynı zamanda usta bir hatip olan Ziyâd, şikâyetinde birçok dil hatası yapan adama: “Canından yitirdiğin, malından yitirdiğinden daha çoktur” der.¹¹

Yine bir gün Ebu'l-Esved ed-Düelî'ye (ö. 69/688), gökyüzünün hayranlık uyandıran bir güzelliğe sahip olduğunu ifade etmek maksadıyla kızı: “ما أحسن السماء” (Gökyüzünün en güzel cismi hangisidir?)” der. Babası da soru sorduğunu sanarak “Yıldızlar” diye cevap verir. Kızı, soru değil taaccübünü/hayranlığını bildirmek istediğini söyleyince, Ebu'l-Esved: “Öyleyse ما أحسن السماء (Gökyüzü ne kadar güzel!) demen gerekir” diye kızının hatasını düzeltir.¹²

Dilin yanlış kullanımıyla ilgili bu ve buna benzer daha pek çok rivayet mevcuttur. Ancak nahiv kavramının arka planının araştırıldığı bu mütevazı çalışma için bu kadar örnek yeterlidir. Örneklerden anlaşıldığına göre Araplar en değerli kültür hazineleri olan Arapça'nın kullanımında görülen ifade ve okuma hatalarına asla hoşgörülü davranmazlardı. Bu nevi hataları fark ettikleri anda “Dilde hata yapana hürmet yoktur”¹³ sözünü doğrularcasına, müdahale ederler, dili yanlış kullananı hem kınarlar, hem de yanlışını düzeltirlerdi. Çünkü zevk-i selim sahibi edipler dildeki hatayı gösterişli bir elbisedeki yırtığa benzetirlerdi. Bu sebeple Ebu'l-Esved ed-Düelî: “Ben dil hatasında (lahn) bozuk etinki gibi pis bir koku duyarım” derdi.¹⁴

İlk dönem Araplarının, dil hatalarına hoşgörülü davranmamaları, aynı hataların zamanla Kur'ân okumalarına da sirayet edebileceği endişelerinden kaynaklanabileceği gibi bunun gerisinde yatan asıl sebep, varlığıyla şeref duydukları fasih dillerini koruma içgüdüsü de olabilir.¹⁵ Nitekim Ebu'l-Esved ed-Düelî Arap dilinin kurallarını koymak üzere Irak valisi Ziyâd'dan müsaade isterken, “Bana izin verirseniz, insanların dillerini düzeltmeleri için bazı kurallar (kelam) koymak istiyorum” ifadesini kullanmıştır.¹⁶ Yabancı kültürlerin etkisiyle

¹¹ Bu ve daha başka örnekler için bkz. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Uyûnü'l-ahbâr*, Beyrut 1343/1925, II, 158-159.

¹² İbnü'l-Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemalüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydillah el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fi tabakâti'l-üdebâ* (thk. İbrahime es-Sâmerrâî), Ürdün 1405/1985 s. 21; Şevki Dayf, *Medâris*, s. 15. Rivayetin “ما أشدَّ الحرَّ” (Ne kadar sıcak!) ifadesiyle nakledilen varyantı için bkz. Zübeydî, Ebü Bekir Muhammed b. Hasanez-Zübeydî, *Tabakâti'n-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn* (thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim), Kahire 1392/1973, s. 22.

¹³ Bkz. Said el-Efgânî, *Usûlü'n-nahv*, Beyrut 1407/1987, s. 14; Gündüzöz, a.g.m., s. 286.

¹⁴ Zübeydî, *Tabakât*, 22.

¹⁵ Krş. Şevki Dayf, *Medâris*, s. 12.

¹⁶ Bkz. Zübeydî, *Tabakât*, s. 22.

fasih dillerinin bozulup zayıflamasından endişe ediyorlardı. Zira büyük kentlerdeki etnik ve dinî çoğulculuk, yabancı evlilikler ve çok kültürlülüğün bir sonucu olarak halk arasında sıklıkla rastlanır hale gelen dil hataları, eğitilmiş ve kültürlü tabakalarda da görülür olmuştur. Bu konuda altıncı Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik (ö. 96/715) en ünlülerindendir.¹⁷

2. Kur’ân’ın Kıraatinde Yapılan Hatalar

Fasih Arapça’nın kullanımında rastlanan hataların benzerleri, çok geçmeden Kur’ân okuyuşlarında da görülmüş, hatta henüz harekelenip noktalanmamış Kur’ân hattında yapılan okuyuş hataları, âyetlerin anlamını değiştirecek boyutlara ulaşmıştı. Bu konudaki en meşhur örnek, Tevbe sûresinin (9/3) (أَدَاءُ مِنْ) âyetiyle ilgili olanıdır. Rivayete göre âyette geçen (اللَّهُ وَرَسُولُهُ... أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ...) âyetiyle ilgili olanıdır. Rivayete göre âyette geçen (اللَّهُ وَرَسُولُهُ) lafzı merfû okunması gerekirken, mecrûr okunur ve bu hatalı okumayla anlam “Allah ve Resûlü, müşriklerden uzaktır.” iken, “Allah, müşriklerden ve Resulü’nden uzaktır” şekline dönüşür.¹⁸

Hiz. Ali’yi (r.a.) nahivle ilgilenmeye sevk eden sebeplerden biri olarak bir bedevînin Hâkka sûresinin 38. âyetindeki (لَا يَأْكُلُهُ إِلَّا الْخَاطِئُونَ) lafzını merfû okunması gerekirken (الْحَاطِئِينَ) şeklinde yanlış okuması gösterilir.¹⁹

Kur’ân’la ilgili hatalı okuyuşlar bedevîlerle sınırlı kalmaz, eğitilmiş ve kültürlü tabakada da görülmeye başlar. Bunun en çarpıcı örneklerinden birine göre bir bedevî, imâmın (وَإِنَّمَا تَنكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّىٰ يُؤْمِنُوا) (İnanmadıkları sürece müşrik erkeklerle (kızlarınızı) evlendirmeyiniz)²⁰ âyetinin ilk lafzını “لَا تَنكِحُوا” şeklinde hatalı okuduğunu duyar ve “Suphanallah! Bu İslam’dan önce çirkin görülürdü. İslam’da

¹⁷ Üst tabaka ve yöneticilerin dil hataları için bkz. Câhîz, Ebû Osman Amr b. Bahr, *el-Beyân ve t-tebyîn* (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire 1418/1998, II, 205. Câhîz “Lahn” ve “Dilde Hata Yapan Söz Ustaları (Büleğâ)” başlığı altında da birçok lahn örneği aktarır. Bkz. a.e., II, 210-224. İbn Kuteybe de toplumun halk ve yönetici tabakalarında yaygın görülen lahn örneklerini “İrab ve Lahn” başlığı altında nakleder. Bkz. ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, II, 156-160. Konuyla ilgili rivayetler için ayrıca bkz. Said el-Efgânî, a.g.e., 8-10.

¹⁸ İbnü’l-Enbârî, *Nizhe*, s. 19; Ebü’t-Tayyib el-Lügavî, Kahire 1375/1955, s. 8. Ayrıca bkz. Said el-Efgânî, a.g.e., s. 8; Şevki Dayf, *Medâris*, s. 15

¹⁹ Tantâvî, Ahmed et-Tantâvî, *Neş’etü’l-nahv ve tarihü eşheri’n-nühât*, Kahire 1995, s. 25.

²⁰ el-Bakara 2/221.

nasıl caiz görülür!” der.²¹ Çünkü bu okuyuşa göre mana, “... müşrik erkeklerle evlenmeyin” şekline dönüşür.

Yine bir gün Irak’ın kudretli valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî (ö. 95/714), Ebu’l-Eved’in öğrencilerinden fesahatini beğendiği Yahyâ b. Ya‘mer el-Advânî’ye (ö. 89/708 dilde nutk (okuma) hatası yapıp yapmadığını sorar. O da Tevbe sûresinin 24. âyetinin (... أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ...) “أَحَبَّ” kelimesini hatalı okuduğunu; fethalı okuması gerekirken, ötreli okuduğunu söyler. Hatalarını bilen birinin varlığına tahammül edemeyen Haccâc, onu Horasan’a sürer.²²

Arap dili grameri çalışmalarını başlatan olaylara ilgili daha pek çok rivayetten²³ anlaşıldığına göre nahiv ilminin ortaya çıkışını hazırlayan sebeplerin başında Kur’ân kıraatinde rastlanan hatalı okumalar gelmekteydi.²⁴ Bu konuda ilk adımın kim tarafından atıldığı konusu tartışmalı olsa da²⁵ ilgili rivayetlerin hemen hepsinde, ilk dil çalışmalarında Ebu’l-Esved ed-Düelî’ye muhakkak bir rol verilir. İlk nahiv çalışmalarını özellikle Hz. Ali’ye dayandıran rivayetlere, toplumun Şîh-Haricî gibi fırkalara ayrıştığı nazik bir dönemle ilgili olması sebebiyle hep kuşkuyla yaklaşılmıştır.²⁶ Ancak bütün bu farklılıklara rağmen en

²¹ İbn Kuteybe, a.g.e., II, 160.

²² Zübeydî, *Tabakât*, s. 27; Sîrâfî, Ebû Said Hasan b. Abdillâh es-Sîrâfî, *Ahbârü'n-nahviyyine'l-Basriyyîn* (thk. Taha Muhammed Zeynî-Muhammed Abdülmünim Hafâcî), Kahire 1374/1955, s. 18.

²³ Konuyla ilgili en eski rivayetleri toplu halde görmek için bkz. Said el-Efgânî, *Usul*, s. 6-15.

²⁴ Nahvin başlangıcına dair rivayetlerin geniş değerlendirmesi için bkz. Şevki Dayf, *Medâris*, s. 11-22; Tantâvî, a.g.e., s. 16-33; Durmuş, “Nahiv” DİA, XXXII, 301, İstanbul 2006; Bulut, Ali, “Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII (2008), sayı: 2, s. 97 vd.; Ubeydî, a.g.m., s. 37-52.

²⁵ Rivayetlerin kritiği için bkz. Şevki Dayf, *Medâris*, s. 15-16. Şevki Dayf ve hocası Ahmed Emin’in nahiv çalışmalarını ilk başlatan dilci ile ilgili rivayetler hakkındaki kuşkularına cevap ve söz konusu rivayetlerin ayrıntılı nakli ve kritiği için ayrıca bkz. Mübarek, Mazin el-Mübarek, *en-Nahvü'l-'Arabî, el-'İlletü'n-nahviyye; neş'etühâ ve tetavvuruhâ*, Lübnan 1401/1981e., s. 7-38. Arap nahvinin Sîbeveyhî (*el-Kitâb* öncesiyle ilgili detaylı inceleme yapan Abdül'âl Sâlim Mekrem tarihi kaynaklardan getirdiği rivayetlerle Arap diliyle ilgili ilk çalışmayı Ali b. Ebî Talib'in başlattığı, öğrencisi Ebü'l-Esved'in ise bunu devam ettirdiği görüşünü savunur. Bkz. Abdül'âl Salim Mekrem, *el-Halkatü'l-mefkûde fî tarihi'n-nahvi'l-'Arabî*, Beyrut 1413/1993, s. 29-32.

²⁶ Bkz. Şevki Dayf, *Medâris*, s. 15-16; Efgânî, *Usul*, s. 9/2 nolu dipnot.

eski nakillere göre nahiv ilminin öncülerinin Ebu'l-Esved ed-Düelî ve öğrencileri olduğunda kuşku yoktur.²⁷

Ebu'l-Esved el-Düelî ve öğrencilerinin dil çalışmalarını, Kur'ân hattını harekeleme ve noktalama faaliyetleriyle paralel yürütürler.²⁸ Basra ekolünün Sibeveyhî sonrası önemli temsilcilerinden Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö. 286/900) de “Arabiyye’yi ilk kuran ve Mushaf’ı noktalayan Ebu'l-Esved ed-Düelî’dir”²⁹ sözüyle bunu ifade eder. Aynı zaman da bir kârî olan Ebu'l-Esved’in fâil, mef’ûl, taaccub vb. gibi dile ait ilk terminolojiyi kullanmış olması, onun dildeki yetkinliğinin de kanıtıdır.³⁰

Kur’ân’ı hatalı okumalardan korumak ve fasih Arapça’nın düzgün konuşulmasını sağlamak maksadıyla Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 68/688) ile başlatılan Mushaf’ı harekeleme (nakt) ve noktalama (i’câm) faaliyetleri, öğrencileri Nasr b. Âsım (ö. 89/708) ve Yahya b. Ya‘mer (ö.129/746) tarafından devam ettirilir, Halîl b. Ahmed’in (ö. 175/971) bugünkü fetha, zamme ve kesre sistemini bulmasıyla tamamlanır.³¹ Kur’ân kıraatinde görülen hataları önlemeye

²⁷ Bkz. İbn Sellâm, Muhammed el-Cümeihî, *Tabakât fihûli’ş-şu‘arâ* (nşr. Mahmûd Muhammed Şakir), 1974, s. 12 vd.; Zübeydî, *Tabakât*, s. 21 vd.

Dil çalışmalarını ilk başlatanlar ya da bu görevi Ebu'l-Esved ed-Düelî’ye veren yöneticilerle ilgili çelişkili birçok rivayetin yanı sıra bu işi Ömer b. Hattab’a kadar götüren rivayetler de mevcuttur. Asıl araştırma konumuzun dışında kaldığından burada o rivayetlerin kritiğini yaptığı uygun görmüyoruz. Söz konusu rivayetler ve bunların geniş kritiği için bkz. Kûzî, Avad b. Hamd el-Kûzî, *el-Mustalahü'n-nahvî; neş’etühû ve tetavvuruhû hatta evâhiri’l-karni’s-sâlisi’l-hicrî*, Riyad 1401/1981, s. 26-30; Şevki Dayf, *Medâris*, s. 13-17; Abdül’âl, a.g.e., s.11-28; Bulut, a.g.m., s. 97-98; Gündüzöz, “Nahiv ve Sarf Terimleri”, s. 283-300.

Ebu'l-Esved ed-Düelî ve öğrencilerinin esas çalışmalarının Kur’ân’ın yalın hattını harekeleme faaliyeti olduğundan Şevki Dayf, dil çalışmalarını da onların başlattıklarına dair rivayetleri Şiilerce uydurulmuş “mevzu rivayetler” olarak görse de (Şevki Dayf, *Medâris*, s. 16), biz onunla aynı kanaati paylaşmıyoruz. Bizce, Ebu'l-Esved ed-Düelî’ye Kur’ân’ı harekeleme görevi verilmesi, tam tersine, onun hem dil hem de kirâat alanında yetkin ve otorite olduğunu gösterir.

²⁸ Abdülvâris, a.g.e., s. 8.

²⁹ Kûzî, *Mustalah nahvî*, s. 30. Ebu'l-Esved’in dildeki yetkinliği ve ilk dil faaliyetlerini başlatmasına dair ayrıca bkz. Şirin, Şirin, Mehmet, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, İstanbul 2009, s. 34-36.

³⁰ Ebu'l-Esved’in Hz. Ali’den aldığı söylenen usul üzerine eklediği meseleler ve kullandığı dil terimleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdül’âl, a.g.e., s. 31-45; Kûzî, *Mustalah Nahvî*, ss. 26-42.

³¹ Bulut, Ali, “Ebû Ubeyde’nin Mecazü’l-Kur’ân’ına Yönelik Bazı Eleştiriler” *NÜSHA: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2004, Cilt 4(15), s. 64.

dönük hicri birinci asırda başlatılan bu ilk teşebbüsler³², aynı zamanda Arap dili grameri çalışmalarının da başlangıcını oluşturur. Zamanla genişleyerek devam eden dil çalışmaları hicri ikinci asrın sonlarına gelindiğinde, Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb*'ıyla en yüksek seviyesine ulaşır. *el-Kitâb*'la teşekkül dönemini tamamlayan dil çalışmaları, sonraki dönemde sistemleşme sürecine girmiştir.

II. “Nahv” Sözcüğünün Etimolojisi ve Terimleşmesi

A. “Nahv” Sözcüğünün Etimolojisi

İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) ansiklopedik sözlüğü *Lisânü'l-'Arab*'ında kaydettiği bilgilerden hareketle “nahv” sözcüğünün etimolojisi ve anlam içeriğine dair bir fikir edinilebilir.

İbn Manzûr söz konusu sözlüğünde “nahv” kelimesinin kökü, anlamı ve kullanımı hakkında örnekli bilgiler verir.³³ Verdiği bilgilere göre “n-h-v/y (ن-ح-و/ وى)” kök harflerinden oluşan “nahv (نَحْوُ جُ أُنْحَاءُ – نَحْوُ) ” sözcüğü, sülâsî birinci ve ikinci bablara göre çekime giren, etken ve edilgen olarak kullanılan نَحَا fiilinin mastarı (نَحَا – يَنْحُو/ يَنْحَى – نَحْوُ) olup sözlükte, “yönelmek, izlemek, takip etmek, bir tarafa çevirmek, eğilmek” gibi anlamlara gelir. Edilgen anlamıyla نَحَوْتُ نَحْوَ فُلَانٍ (Falana doğru yöneldim/döndüm) şeklinde kullanılabilirdiği gibi etken anlamıyla نَحَوْتُ نَحْوَ فُلَانٍ (Gözümü ona doğru çevirdim) şeklinde de kullanılabilir. Ki “nahv” sözcüğünün bu kullanımına (تصريف/تحريف), konuyla ilgili araştırmalarda genellikle dikkat çevrilmez. Ayrıca “Bir şeyi kenara itmek (نَحَا الشَّيْءَ – يَنْحَاهُ/يَنْحُوهُ)” anlamı da “nahv” sözcüğünün etken kullanımlarından biridir. Arap dilinde aynı fiilin, edat desteği almadan ya da yapı değişikliğine uğramadan hem etken hem de edilgen olarak kullanılması, sıkça rastlanan bir durumdur.

Aynı zamanda “bir yana eğilmek” anlamına da gelen bu sözcüğün (نَحَا الرَّجُلَ وَاتَّحَى) (Falan kişi bir tarafına eğildi.) özellikle اتَّحَى türevi, önceleri yürürken “sol tarafına yüklenmek” manasıyla kullanılırken, zamanla “her yana eğilmek ve yaslanmak” anlamında kullanılmaya başlar. Bununla birlikte temel anlamı itibarıyla “bir şeye göre vaziyet alma, yönelme, izleme” anlamına gelen “nahv” sözcüğünün ilk akla

³² İbn Sellâm'dan itibaren İbn Kuteybe, Müberred, Ebu't-Tayyib el-Lugavî ve Ebû Said es-Sirâfi gibi tabakât ve dil âlimleri Ebu'l-Esved ed-Düeli'nin nahiv ilminin kurucusu olduğunu kabul ederler. Bkz. Durmuş, “Nahiv”, DİA, XXXII, 32. Tantâvî, a.g.e., s. 29.

³³ Bkz. İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî *Lisânü'l-'Arab*, “n-h-v/y” md., Beyrut : Dâru Sâdır 2010.

gelen manalarının “Bir şeye doğru yönelmek, birini izlemek, birini takip ve taklit etmek” olduğu söylenebilir.

“Nahv” sözcüğü isim ve zarf yapısıyla da mastar anlamına yakın bir içerikle kullanılır. İsim olarak kullanıldığı yedi anlam bir şiirde şöyle toplanmıştır:

لِلنَّحْوِ سَبْعٌ مَعَانٍ قَدْ أَتَتْ لَعَاةً جَمَعْتَهَا ضَمَّنَ بَيْتَ مَفْرَدٍ كَمَا
قَصْدٌ وَمِثْلٌ وَمِقْدَارٌ وَنَاحِيَةٌ نَوْعٌ وَبَعْضٌ وَحَرْفٌ فَاحْفَظِ الْمَثَلَا

“Nahv”in sözlük anmalı yedidir.

Hepsini tek bir beyitte topladım;

Yön, benzer, miktar ve taraftır.

Sonra tür, cüz ve kenardır, iyi belle.”³⁴

İbn Manzûr’un nakillerine göre Arapların “nahv” sözcüğünü türevleriyle birlikte İslamî ilk dönemlerden itibaren günlük konuşmalarında kullandıkları anlaşılmaktadır. Mesela, rivayete göre Abdullah b. Ömer (ö. 73/692), alını ve burnu üzerine secdeye giden bir zatın uzun süre secdeden kalkmadığını görünce, “Dikkat et! Aman ha suretini çirkinleştirme!” der. (عَنِ ابْنِ عُمرَ أَنَّهُ رَأَى رَجُلًا تَنَحَّى فِي سُجُودِهِ...). Rivayetin aslında geçen تَنَحَّى fiili, نَحَا sülâsîsinin tefa’ul kalıbına girmiş formu olup “iz bırakacak şekilde secdede alın ve burun üzerine yüklenme” manasına gelir. Aynı formun “قَدْ تَنَحَّى فِي بُرُئِيهِ...” şeklindeki kullanımıyla da “Uzlete çekilip kendini ibadete verdi” anlamı kastedilir.

“Nahv” sözcüğü Cahiliye dönemi şiirinde de geçer. Mesela Tarîf el-Absî bir şiirinde, نَحَاهُ لِلْحَدِّ زَبْرُقَانُ وَحَرَّتْ (Zibrikân ve Hâris onu (meyyiti) bir kabrin kenarına koydular.)³⁵ ifadesini kullanır. Cahiliye şiirinde olduğu gibi birçok sahabe kavli ve hadiste de değişik türevleriyle geçen³⁶ “nahv” sözcüğünün menşe itibarıyla Arap dil geleneğinin bir üyesi olduğu söylenebilir.³⁷

³⁴ Bkz. İbn Manzûr, *Lisân*, n-h-v md.; İbn Cinnî, *Hasâis*, I, 34.

³⁵ Bu ve daha başka kullanımlar için bkz. İbn Manzûr, *Lisân*, nhv md.

³⁶ Bkz. İbn Manzûr, *Lisân*, XV, s. 310.

³⁷ Ezherî, “Yunan dilini bilen mütercimlerin bildirdiklerine göre Yunanlılar lafız ilmi ve bu alandaki çalışmalara *nahv* derlermiş” der (Bkz. İbn Manzûr, *Lisân*, XV, 309) ve “nahv” kelimesinin seçeresi olarak Yunancayı işaret eder. Ancak bu görüş, nahv kelimesiyle ilgili örnek kullanımlardan da anlaşılacağı üzere, isabetli görünmemektedir.

“Nahv” sözcüğü ve türevleri Cahiliye döneminden beri günlük konuşma dilinde kullanılıyor olsa da hicri birinci asrın sonlarına kadar “Arapça Dil Kuralları” anlamında bir nahiv teriminden bahsedilemez. İlk dönem dil çalışmalarında Arap dili kurallarını anlamında *nahv* yerine, genelde, *Arabiyye*, *i'râb* ve *lahn* gibi kavramlar kullanılırdı. Bu, Cahiliye dönemi ya da İslami ilk dönemde bir ilmî tefekkürden bahsedilemese bile en azından sahabe neslinde bir nahiv fikrinin bulunduğunu gösterir.³⁸ Bunun en iyi kanıtlarından biri, Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz'in (ö. 255/869) Rebî b. Abdurrahman es-Sülemî'den yatığı bir nakildir. Rivayete göre es-Sülemî der ki: Bir bedevîye “İsrail'i hemzeler misin?” diye sordum. “O zaman çok kötü biri olurum” dedi. “Filistin'i cer eder misin?” diye sordum. “O zaman bayağı güçlüyüm demektir” dedi.³⁹ Bu diyalogda bedevî, birer dil terimi olan hemze ve cerri, sözlük anlamına uygun olarak “ayıplamak” ve “çekmek” manasına alırken, es-Sülemî terim anlamlarıyla kullanmıştır.⁴⁰

Yine Asmaî'nin (ö. 216/831) Ebû Amr b. Alâ'ya (ö. 154/771) dayandırarak naklettiği bir habere göre Ebû Amr, Yemenli bir bedevînin فُلَانٌ لُعُوبٌ جَائِئُهُ كِتَابِي فَاحْتَرَمَهَا (Ahmak herif! Mektubumu almış ama değer vermemiş!) şeklinde bir cümle kurduğunu duyar. Ebû Amr, cümlede “kitâb” kelimesi müzekker olduğu halde fiilini niçin müennes kullandığını sorunca, bedevî, “Kitâb, sahîfe (صَحِيفَةٌ) demek değil midir?” diye cevap verir.⁴¹ Yani, o dönemde mektep görmemiş bir bedevî bile fiil ile fâil arasındaki cinsiyet uyumunun farkındaydı ve manen, كِتَابٌ kelimesinin eşanlamlısı olan صَحِيفَةٌ kelimesiyle bu uyumun gerçekleştiğini söylüyordu.

2. Nahv'in Terim Anlamı

Literatürde *nahiv* teriminin amaç ve kapsam yönünden birçok tarifi yapılmıştır. Bu kavrama nahiv disiplini içinde getirilen bilimsel tanımlamalar ve tarihî arka planları ileride daha detaylı olarak ele alınacaktır. Ancak burada, bir fikir vermesi bakımından *nahv*'i, yine İbn Manzûr'un tercih ettiği ve sözlük anlamıyla da örtüşen bir tanımla kısaca, “Arapların konuştuğu dili, irâb ve diğer yönleriyle belleyip izlemek” olarak tarif edebiliriz.⁴² Oldukça geç dönem

³⁸ Bkz. Abdül'âl a.g.e., s. 27

³⁹ Bkz. Câhiz, *Beyân*, III, 22. Ayrıca bkz. Mübarek, a.g.e., s. 9.

⁴⁰ Bkz. Mübarek, a.g.e., s. 9.

⁴¹ Bkz. İbn Cinnî, *Hasâis*, I, 249.

⁴² Bkz. İbn Manzûr, *Lisân*, n-h-v md. Krş. Kûzî, *Mustalah nahvî*, s. 7.

bilginlerinden et-Tehânevî (ö. 1158/1745) bir disiplin olarak *nahv*'i, amacına göre “doğruluk ve yanlışlık yönünden Arap cümle yapısı ve cümlede yer alan lafızlarla ilgili hükümleri bildiren ilim” diye tanımlar.⁴³

Dilciler Arap dili kurallarını ifade etmek üzere niçin *nahiv* teriminin seçildiğiyle ilgili de bazı görüşler ileri sürmüşlerdir. İbnü's-Serrâc (ö. 316/929), insan *nahiv* kurallarını kullanması halinde Araplar gibi konuşacağından bu ilme *nahiv* dendiğini belirtirken,⁴⁴ İbn Düreyd (ö. 321/933), konuşurken doğru ifadeyi izlemek (kasd) anlamında bu ilme *nahiv* dendiğini söyler.⁴⁵ İbn Fâris'e (ö. 395/1004) göre de bu ilme *nahiv* denmesinin sebebi, dil kurallarının izlenmesidir (kasd). Çünkü insan bu kuralları izleyerek Araplar gibi konuşmak ister.⁴⁶

En yaygın görüşe göre ise Ebu'l-Esved ed-Düelî Arap dilinin kurallarını tespit ettikten sonra insanlara Arapçayı o kurallara uygun konuşmalarını tavsiye ederek “أُنْحَرْ نَحْوَهُ” (Buna göre hareket edin)” demiş ve buradan *nahiv* terimi doğmuştur.⁴⁷

Burada *nahv* sözcüğünün isim olarak “benzer” anlamı, fiil olarak da “yönelme, izleme, taklit etme (kasd)” anlamı öne çıkarılmıştır. Buna göre denebilir ki *nahiv*, esasen, Arapların kullanımları esas alınarak tespit edilen Arap dili kurallarını konu alan disiplinin adıdır. Literatürde bu yöntem “sema ve istikra” kavramlarıyla ifade edilir.

Bir diğer görüşe göre ki ilginçtir, *nahivci*, cümleyi irâb vecihlerine göre çözümlendiği (tahrif) için نَحْوِيَّ (Nahivci) unvanını almıştır. *Nahv* sözcüğünün “kenar/uç” anlamıyla bir ilgi kurulduğu anlaşılan bu görüşte vurgu, irâb olgusu üzerindedir.

III. *Nahiv* Sözcüğünün Terimleşme Süreci

Konuyu, Arap dili çalışmalarında muhtevası, terminoloji ve yöntem bakımından belirleyici bir aşamayı temsil eden Sıbeveyhî'nin *el-Kitâb*'ı

⁴³ Muhammed Ali et-Tehânevî, *Mevsû'atü keşşâfi ıstılahâti'l-fünûn ve'l-'ulûm* (nşr. Ali Dehrûc), Beyrut 1996, I, 23.

⁴⁴ Bkz. İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr İbnü's-Serrâc Muhammed b. Sehl, *el-Uşûl fi'n-nahv* (thk. Abdü'l-Hüseyn el-Fetelî), Beyrut 1417/1996, I, 35.

⁴⁵ İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan, *Cemheretü'l-lüğa* (thk. Remzi Münir Ba'lebekkî), Beyrut 1978, n-h-v md.

⁴⁶ Bkz. İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriya, *Mekâyisü'l-lüğa* (thk. Abdüsselam Harun), Kahire: Darü'l-Fikr 1399/1979, n-h-v md.

⁴⁷ Hz. Ali ile Ebu'l-Esved ed-Düelî arasında geçen benzer bir hikâye için bkz. Aş.

ekseninde *el-Kitâb* öncesi, *el-Kitâb* dönemi ve *el-Kitâb* sonrası şeklinde üç dönemde incelemek uygun olacaktır.

A. *el-Kitâb* Öncesi

el-Kitâb dil çalışmalarında günümüze ulaşan en eski yazılı metin olup, yapılan iktibaslardan da anlaşılacağı üzere⁴⁸ kendisinden önceki dönemlerde yazılı ya da sözlü olarak ortaya konan dil birikimini içerir.⁴⁹ Ayrıca bu birikimin sözlü aktarımdan yazılı aktarıma geçişini temsil etmesiyle de,⁵⁰ Arap dili çalışmalarında önemli bir süreci işaret eder.

el-Kitâb öncesinde *nahv*'in, henüz bir disiplinin adı olmadan önce oldukça erken sayılabilecek bir dönemden itibaren dil çevrelerinde kullanıldığını gösteren birçok rivayet mevcuttur. Bazen çelişkili görünseler de söz konusu rivayetlere göre *nahv* sözcüğünün dil çevrelerinde kullanımının hicri birinci asrın ilk yarısına kadar gerilere gittiği söylenebilir. Mesela, söylendiğine göre Hz. Ali, elinde bazı dil meselelerinin yazılı bulunduğu bir sahifeyi Ebu'l-Esved ed-Düelî'ye verir ve “أَنْعِ هَذَا النَّحْوُ” (Bu şekilde devam et)” der. Rivayetin bir başka versiyonuna göre Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin kendisi Ali'den, onun yaptığı gibi dil meselelerini tespit ve takyit etmek için izin ister ve bunu ifade etmek için der ki: اسْتَأْذَنْتُ أَنْ أَصْعَ (Kendisinden, onun yaptığı gibi (dil kurallarını) tespit için izin istedim.). Daha evvel de geçtiği üzere, Ebu'l-Esved ed-Düelî, öğrencilerine onun yöntemini takip ederek dil çalışmalarını sürdürmelerini tavsiye ederek, اُنْحُوا نَحْوَ هَذَا (Bu şekilde devam edin) demiştir.⁵¹

Dil çalışmalarında ilk devirlerden itibaren kullanılan “nahv” kelimesi, hicri birinci asrın sonlarına kadar dilciler arasında henüz “Arapça Dilbilgisi” anlamında terim manasıyla kullanılmaz. İlk dönem dilciler arasındaki muhavere ve münazaralarda bir disiplinin adı olarak *nahv* yerine genellikle *Arabiyye*, *kelâm*, *lahn*, *lûgat*, *irâb*, *mecâz* gibi kavramlar kullanılır.⁵² Bunlar içerisinde en sık kullanılanı ise *Arabiyye* ile *irâb* kavramlarıdır. Örneğin, Ebû Müslim el-

⁴⁸ Bkz. Şirin, a.g.e., 40.

⁴⁹ Bkz. Şirin, a.g.e., s. 27, 34, 40; Şirin, Mehmet, “Nahiv İlmi”, *İslam Medeniyetinde DİN İLİMLERİ TARİH VE PROPLEMLER*, Ed. İsmail Güler, İstanbul 2015, s. 87, 95.; Ubeydî, a.g.e., s. 115-116.

⁵⁰ Burada İsa b. Ömer'e nispet edilen *el-Câmi*'ve *el-İkmâl* gibi tarihi kaynaklarda adı geçtiği halde günümüze ulaşmayan irili ufaklı nahiv kitapları dikkate alınmamıştır.

⁵¹ Konuyla ilgili rivayetleri toplu halde görmek için bkz. Kuzî, a.g.e., s. 26-30; Şevki Dayf, *Medâris*, s. 13-17; Bulut, a.g.m., s. 97-98.

⁵² Geniş bilgi için bkz. Kûzî, s. 1-26; Durmuş, İsmail, “Nahiv”, *DİA*, XXXII, 300, İstanbul 2006.

Havlânî'nin (ö. 62/681) bildirdiğine göre Ömer b. Hattab (r.a.): “Arabiyye’yi öğrenin. Zira Arabiyye akli zindeleştirir, kişiliği pekiştirir.” demiştir.⁵³ El-Câhiz, yine Hz. Ömer’den “Sünen (dini gelenekleri) ve ferâizi (miras payları) öğrendiğiniz gibi nahvi de öğrenin (... تَعَلَّمُوا النَّحْوَ)”⁵⁴ sözünü nakleder. Bu rivayet doğru kabul edilirse, *nahv* kelimesinin terim anlamıyla Hz. Ömer’den itibaren kullanılmaya başladığını söylemek gerekir. Fakat el-Câhiz’in burada manayı esas alarak “Arabiyye” yerine “nahv” sözcüğünü kullanılmış olması daha muhtemeldir. Çünkü diğer birçok rivayete göre *nahv* kelimesi o dönemde henüz Arap dili kuralları anlamında terim manasıyla kullanılmaya başlamamıştı. Bu yüzden İbn Sellâm el-Cumahî (ö. 231/846), Ebu’l-Esved döneminde dilin durumunu anlatırken “Fıtrî kullanım (سَلْبِيَّة) hâkimdi, nahvi kullanım (نَحْوِيَّة) değil” der.⁵⁵

Yine Arap dili ve edebiyatına dair tabakât kitaplarında ilk dönem dilcileriyle ilgili olarak geçen “Arabiyye’yi ilk kuran kişi,... Ebu’l-Esved ed-Düelî’dir.”⁵⁶ “Arabiyye’yi ilk kuran, Abdurrahman b. Hürmüz’dür”⁵⁷, “Nasr b. Âsım Arabiyye’yi ilk kuran kimsedir.”⁵⁸ vb. ifadeler, ilk dönemlerde “Arabiyye” kavramının yaygın olduğunu ve bununla bugünkü anlamıyla nahvin kastedildiğini gösterir. Nitekim buradan hareketle Ebu’t-Tayyib el-Lugavî (ö. 351/962), *Arabiyye* yerine eşanlamlısı olan *nahv*’i kullanacak ve “İnsanlar için *nahv*’in kurallarını ilk defa belirleyen Ebu’l-Esved ed-Düelî’dir”⁵⁹ diyecektir. Bunun gibi Hz. Ömer de “Ebu’l-Esved ed-Düelî Basralılara *irâbı* öğretsin”⁶⁰ talimatını verirken, *irâb* ile Arapların dil üsluplarını ve ifade tarzlarını kastediyordu.

İkinci asrın başlarına kadar Arap dili kuralları ve ifade üsluplarını ifade etmek üzere biraz evvel zikredilen tabirler birbirine paralel olarak kullanıldığı

⁵³ Zübeydî, *Tabakât*, s. 13.

⁵⁴ Bkz. Câhiz, *Beyân*, II, 219.

⁵⁵ Bkz. İbn Sellâm, *Tabakât*, s. 12.

⁵⁶ Bkz. İbn Sellâm, *Tabakât*, 12.; Zübeydî, *Tabakât*, 11.

⁵⁷ Bkz. Sîrâfî, Ebû Said Hasan b. Abdillâh es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi* (thk. Ahmed Hasan Mehdeli-Ali Seyyid Ali), I-V, Lübnan: Beyrut 2008, s. 16.

⁵⁸ Bkz. Sîrâfî, *Ahbârü’n-nahviyyîn*, s. 15.

⁵⁹ Bkz. *Merâtibü’n-nahviyyîn*, s. 6.

⁶⁰ Suyûtî, Celaleddin Ebû’l-Fadl Abdurrahman b. Kemaleddin es-Suyûtî, “er-Risâle fi sebebi vaz’i ‘ilmi’l-Arabiyye”, *et-Tuhfetü’l-behiyye ve’t-turfetü’s-şehiyye, mecmu’ât muhtâra min ‘uyûni’l-edebi’l-Arabî*, Menşûrâtü Dâri’l-âfâki’l-cedide, Beyrut 1401/1981, s. 49.

anlaşılmaktadır. Fakat Basra dilcilerinin birinci ve ikinci nesil temsilcilerinin muhavere ve münazaralarında “Arap dili kuralları ve ifade üslupları” anlamında bir *nahv* kavramı kullandıklarına dair bilgiye rastlanmamıştır.⁶¹

Arap dili kuralları anlamında bir disiplinin adı olarak nahiv kavramına, ilk defa Ebu'l-Esved ed-Düelî ve öğrencilerinden sonraki üçüncü neslin güçlü temsilcilerinden Abdullah b. Ebî İshâk el-Hadramî'de (ö. 117/736) rastlanır.⁶² İçerik olarak nahiv ilmi genellikle Ebu'l-Esved ed-Düelî ile başlatılsa da⁶³ tabakat kitapları, öğrencisi Yûnus b. Habîb'le (ö. 182/798) yaptığı muhaverelerinde belli kurallara göre işleyen (kıyas) bir nahve işaret eden Ebû İshâk el-Hadramî'yi, terim anlamında “nahvi ilk kuran, dilde kıyası geniş olarak kullanan ve illetleri açıklayan dilci” olarak tanıtır.⁶⁴ İbn Ebî İshak ile öğrencisi Yûnus b. Habîb arasında geçen muhaverelerinden bir şöyledir:

“Yûnus: الصويق kelimesini السويق olarak telaffuz eden kimse biliyor musun?

el-Hadramî: Evet. Amr b. Temîm öyle okurdu.

Yûnus: Peki bu durumu nasıl izah ediyorsun?

el-Hadramî: Bunun için nahvin standart kurallarına bakmalısın (عَلَيْكَ
بَابٍ مِنَ النَّحْوِ يَطْرُقُ وَيُنْقَاسُ).⁶⁵

Ebû İshak el-Hadramî'nin standart kurallardan (kıyas) bahsettiği bu muhaveresi, nahiv kavramının onun döneminde önemli bir gelişme kaydettiğini gösterdiği gibi el-Hadramî'nin de dönemin başvuru dil otoritesi olduğunun bir kanıtıdır. O nedenle Yûnus b. Habîb, daha sonra hocasını, nahivle özdeşleştirerek ve onu, “O, nahivle özdeşti, yani (nahivde) zirveydi” diye tanıtacaktır.⁶⁶ Ayrıca İbn Ebî İshâk için kullanılan “Nahvi ilk sistemleştirip geliştiren kişidir... Kıyas ve illeti geliştirdi (medd)”, “Kıyâsî soyutlamaları çoktu.”⁶⁷ gibi nitelemeler de

⁶¹ Bkz. Kûzî, *Mustalah nahvî*, s. 16.krş. Abdü'l-Âl, a.g.e., 29-101.

⁶² Bkz. Kûzî, a.g.e., s. 17 vd.

⁶³ Bkz. Durmuş, “Nahiv”, DİA, XXXII, 302.

⁶⁴ İbn Sellâm, *Tabakât*, I, 14; Zübeydî, *Tabakât*, 31; Ebu't-Tayyib, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, s. 12.

⁶⁵ İbn Sellâm, *Tabakât*, I, 14; Zübeydî, *Tabakât*, 32.

⁶⁶ Bkz. İbn Sellâm, *Tabakât*, I, 15.

⁶⁷ Bkz. İbn Sellâm, *Tabakât*, I, 14; Ebu't-Tayyib, *Merâtib*, s. 12; Zübeydî, *Tabakât*, s. 31; İbnü'l-İbnü'l-Kıftî, Cemaleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf el-İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-rivât alâ enbâi'n-nühât* (thk. M. Ebü'l-Fadl İbrahim), Kahire 1406/1986, II, 105; İbnü'l-Enbârî, *Nüzhe*, 25.

bilimsel anlamda nahvin İbn Ebî İshâk’la başlatılmasını haklı kılan nedenlerdendir.

Henüz bilimsel tanımlar dönemine geçilmediği bu aşamada dilciler, “kıyas” tabirini tanımlamasalar da onunla, istikra (tümevarım) yöntemiyle tespit ettikleri “standart dil ölçülerini” kastettikleri anlaşılmaktadır. Bu yöntemle ulaştıkları illet ve kıyası, dilde ilk defa geniş biçimde uygulayan el-Hadramî ve öğrencileri, tespit ettikleri nahiv kurallarıyla (kıyas) usta şairleri dahi eleştirecek bir yetkinliğe ulaşmışlardı.⁶⁸ Buna göre denebilir ki dil çalışmalarında “kıyas ve illeti” ilk defa uygulayan İbn Ebî İshâk el-Hadramî (ö. 117/735)⁶⁹ bu yönüyle Arap dilinde kanunlaştırma sürecini de başlatan dilcidir.⁷⁰

İbn Ebî İshâk el-Hadramî’nin çağdaşlarından Ebu’n-Nadr da (ö. 129/746) Ebu’l-Esved ed-Düelî’nin öğrencilerinden Abdurrahmân b. Hürmüz’ü (ö. 117/735) tanıtırken “Arabiyye’yi ilk ortaya koyan... Nahvi ve Kureyş’in neseplerini en iyi bilen kişidir”⁷¹ der. Burada nahvin, Arabiyye kavramıyla eşanlamlı olarak dil kurallarını ifade ettiği açıktır.

Yine kaynaklarda bildirildiğine göre Abdülmelik b. Mervân’ın (ö. 86/705) nedimi Ebû Müslim önceleri nahvi beğenirken, dil öğretiminde tasrif (kelime alıştırmaları) uygulaması başlatılınca, bunu beceremez ve bir şiirle nahivcileri şöyle hicveder:

قد كان أخذهم في النحو يعجبني حتى تعاطوا كلام الزنج والروم
لما سمعت كلاما لست أفهمه كأنه زجل الغريان واليوم
تركتم نحوهم والله يعصمني من التقحم في تلك الجرائم

“Dilcilerin nahivle ilgilenmeleri hoşuma giderdi. Ne zaman ki Zencilerin ve Rumların

Arap dili örfündeki kalıpları taklit anlamında bir kıyas düşüncesi, kuşkusuz Ebu’l-Esved ed-Düelî’de de vardı. Ancak el-Hadramî’nin bu kıyası geliştirerek ortak illet (benzerlik) sebebiyle hükümlerin kıyası anlamında daha soyut aklî ve nazarî kıyaslamalara geçtiği söylenebilse bile bu aşamada kıyas işlemi hâlâz fitrî ve tabiî özelliğinden kopmamıştı. Bkz. Temmam, Hassan, *Usûl; Dirâse ebistemûlûciyye li’l-fikri’l-lüğavî inde’l-‘Arab*, Kahire 2000 s. 87-88.

⁶⁸ Örnek olarak bkz. İbn Sellâm, *Tabakât*, I, 16-18, 21; Geniş bilgi için bkz. Kûzî, *Mustalah nahvî*, s. 52.

⁶⁹ Geniş bilgi için bkz. Ali Ebu’l-Mekârim, *Usûlü’l-tefkiri’n-nahvî*, Kahire, 2006, s. 25 vd.

⁷⁰ Bkz. Şevki Dayf, *Medâris*, s. 23.

⁷¹ Zübeydî, *Tabakât*, s. 29.

dillerine girdiler, o zaman anlamadığım bir kelimayı duyduğum için ki kargaların ve baykuşların seslerini andırıyordu, nahivlerini bıraktım. Allah beni, öyle mikroplara bulaşmaktan korusun.”⁷²

İbn Ebî İshâk’ın bilimsel anlamlarıyla kıyas ve illeti ilk kullanan dilci olduğu gibi nahiv terimini de literatüre kazandıran ilk dilcidir. Yûnus b. Habîb’in onu tanıtırken kullandığı “O ve nahiv özdeşti.” ifadesi, nahiv tabirinin dönemin dil çevrelerinde bilindiği ve bu çevrelerde, standart dil kuralları ve dil meseleleri anlamında bir nahiv tasavvurunun bulunduğunu gösterir.

Kıyas ve illet tabirleriyle eşzamanlı olarak ortaya çıktığı anlaşılan bu nahiv tasavvuru, el-Hadramî’nin öğrencisi İsa b. Ömer es-Sekafî tarafından da devam ettirilerek bir sonraki nesil olan Halil b. Ahmed ve öğrencisi Sîbeveyhî ile bütün sarf ve nahiv kurallarını kapsayacak bir içeriğe ulaşır. Kıyas ve nahiv kavramları arasındaki bu içerik bütünlüğünü daha sonra Sîbeveyhî’nin Kûfeli çağdaşı Ali b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî (ö. 189/805) “Nahiv riayet edilmesi gereken kıyastan (standart ölçüler) ibarettir”⁷³ sözüyle dile getirecektir. Yine Ebu’t-Tayyib el-Lügavî (ö. 351/962) kıyas ve nahvi eşanamlı olarak kullanarak el-Hadramî’yi, “... فَرَعَ النَّحْوَ وَقَاسَهُ (Nahvin konularını detaylandırdı ve ölçülerini tespit etti)”⁷⁴ sözleriyle anlatırken, nahvi, “Arap kelamının incelenmesiyle elde edilen dil kurallarını (mekayis) bilmektir” diye tanımlayan muteahhirûn dilcilerinden İbnu’l-Enbârî (ö.577/1181) de kıyas karşıtlarını “Bütün nahiv kıyastır.... Kıyası inkâr eden nahvi inkâr etmiştir.” sözleriyle eleştirecektir.⁷⁵

Ebû İshak el-Hadramî, aynı zamanda nahve dair ilmi münazara ve muhavereleri⁷⁶ ve tespit ettiği dil kuralları temelinde dilbilimsel eleştiriye de başlatan dilcidir. el-Hadramî’nin bu bağlamda Emevîler döneminin üç büyük

⁷² Bkz. Zübeydî, *Tabakât*, s. 125-126; Suyûtî, Celaeddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Buğyetü’l-vü’ât fî tabakâti’l-lüğaviyyîn ve’n-nühât* (thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrahim), Kahire 1384/1965, II, 271. Zeccâcî burada zikri geçen Ebû Müslim’in Ebû Müslim el-Horasânî (Sahibü’d-Devle) olduğunu belirtir. (bkz. Zeccâcî, Ebu’l-Kasım Abdurrahman b. İshak, *Mecâlisü’l-ulemâ* (thk. Abdüsselam M.Harun) Kahire 1420/1999, s. 145). Söz konusu hikâyenin kahramanlarının vefat tarihleri dikkate alındığında, isimlerde bir karışıklığın olduğu açıktır.

⁷³ Bkz. İbnü’l-İbnü’l-Kiftî, *İnbâh*, II, 267. Ayrıca bkz. Avad b. Hamza, *el-Mustalahü’n-nahvî*, s. 17.

⁷⁴ Ebü’t-Tayyib, *Merâtibü’n-nahviyyîn*, s. 31.

⁷⁵ Ebu’l-Berekât Kemalüddin Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî, *el-İğrâb fî cedeli’l-i-râb ve Lüme’u’l-edille fî usûli’n-nahv* (tk. Saidel-Efgâni), Dımeşk 1378/1957, s. 95, 98-99.

⁷⁶ Geniş bilgi için bkz. Abdül’âl, a.g.e., s. 110-112.

hiciv şairinden biri olan Ferezdak’a (ö. 114/732) yönelttiği eleştirileri meşhurdur. Nitekim Ferezdak’ın Emevî halifelerinden Yezîd b. Abdülmelik’i (ö. 105/724) övdüğü aşağıdaki şiirini, kıyasa aykırı bularak eleştirir:

مستقبلين شمال الشام تضرينا بحاصب كنديف القطن منثور

على عمائمنا بلقى، وأرحلنا على زواحف تزجي، مُخْها رير

“Bizler Şam’ın kuzeyine doğru ilerlerken, kum fırtınasıyla,
Çarpıyordu yüzümüze hallaç pamuğu gibi kum taneleri,
Sarıklarımız toz toprak olmuştu etrafa savrulan kumlarla,
Sür sürebilirsen bir deri bir kemik kalmış bitkin develeri.”⁷⁷

Hadramî şiirde yer alan رير sözcüğünün kıyasa göre merfû okunması gerektiğini belirterek Ferezdak’ı eleştirir.⁷⁸ Ferezdak bunu duyunca bir şiirle el-Hadramî’yi hicvetse de el-Hadramî yine dili yanlış kullandığını belirterek kendinden emin biçimde dönemin bu usta şairine yönelik eleştirilerini sürdürür.⁷⁹ Bütün bu dilsel yetkinliği ve analitik düşünme kabiliyeti sebebiyle Sibeveyhî, Ebu’l-Esved ed-Düelî ve öğrencilerinin aksine,⁸⁰ *el-Kitâb*’ının dokuz yerinde Ebû İshak el-Hadramî’ye ve görüşlerine yer verecek ve el-Hadramî, *el-Kitâb*’da nahiv görüşlerine yer verilen en eski dilci olarak tarihe geçecektir.⁸¹

Ebû İshak el-Hadramî’le birlikte nahiv araştırmalarında görülen bütün bu gelişmelere rağmen nahiv kavramı bu dönemde de belli bir muhtevaya kavuşmamıştı. *Nahv* terimi bu dönemde en geniş kapsamıyla “Arabiyye”ye karşılık kullanılır ve *el-Kitâb*’ın içeriğini oluşturan lügat, edebiyat, ahbâr, tecvit,

⁷⁷ Zübeydî, *Tabakât*, 32. Ayrıca bkz. Abdül’âl, a.g.e., s. 108-109.

⁷⁸ Başka eleştirileri için bkz. Abdül’âl, a.g.e., s. 112-114.

⁷⁹ Bilgi için bkz. Bulut, Ali, “Yunus b. Habib ve Nahivdeki Yöntemi”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı, 18-19, Samsun 2005, s. 249-250; ayrıca bkz. Mübarek, a.g.e., s.40-41. Öğrencisi İsa b. Ömer es-Sekafî’nin Nabiğa ez-Zübyanî’yi eleştirisi için bkz. Kûzî, a.g.e., s. 52.

⁸⁰ İbrahim Mustafa, a.g.m., s. 71; Abdül’âl, a.g.e., s. 31.

⁸¹ Bkz. *el-Kitâb*, I, 279; II, 77, 341; III, 44; 242, 313, 315; IV, 121, 443. Ayrıca bkz. Benli, Ali, “Sibeveyhî’nin *el-Kitâb*’ı Çerçevesinde Arap Dilbiliminin Başlangıç Safhası”, Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları, Sempozyum 1-2 Mayıs İstanbul, ed. Sami Erdem, İstanbul 2009, s. 360.

kıraat, belagat, nahiv ve sarf gibi Arap dili ve edebiyatını ilgilendiren hemen her konuyu birlikte ifade ederdi.⁸²

Bu devirde ayrıca dille ilgili çalışmalar henüz alanlarına göre müstakil dallara ayrılmadığından lügatçı ile nahivci ayırımı da netleşmemişti. Bu dönemde lügatçı aynı zamanda nahivciydi. Yine bu dönemde nahivde, kaynaklarda Ebu'l-Esved ed-Düelî ve Ali b. Ebî Talib'e nispet edilen ve fakat varlığından kuşku duyulan sahifelerle Ebû İshak el-Hadramî'ye nispet edilen *Kitâbü'l-Hemz*⁸³ dikkate alınmazsa, telif aşamasına da geçilmemişti.⁸⁴

Dilde kanunlaştırma çalışmaları İsa b. Ömer (ö. 149/766) ve Ebû Amr b. Ala gibi (ö. 154/771) dördüncü nesil dilcilerce tam hız devam ettirilirken, yine bu nesilde, Ebû İshak el-Hadramî ile başlayıp öğrencileri tarafında derinleştirilen dil tartışmaları ve münazaralar neticesinde oluşan filolojik birikim ve nahiv kültürünün⁸⁵ kayda geçilmesiyle telif aşamasına da geçilmiş oldu. Duyduğu her şeyi yazıya geçiren İsa b. Ömer yetmiş aşkın irili ufaklı eseriyle nahivde ciddi telif hareketini de başlatan dilcidir. Ancak zamanla hepsi yok olan bu eserlerinden sadece nahiv ve lügat sahasında yazdığı ve Halil b. Ahmed'in yanı sıra Sibeveyhî'nin de *el-Kitâb*'ı kaleme alırken yararlandığı kaydedilen⁸⁶ iki hacimli⁸⁷ eseri; *el-İkmâl* ve *el-Câmi'* isimleriyle bilinmektedir.⁸⁸ Böylece Ebu'l-Esved ed-Düelî ile başlatılan nahiv çalışmalarından yaklaşık bir asır sonra İsa b. Ömer'le ilk ciddi telif ortaya çıkmıştır.⁸⁹ Bundan sonra Halil b. Ahmed hocasının bu çalışmalarına “nahiv” diyecek ve bu alandaki katkıları sebebiyle hocası İsa b. Ömer'i övdüğü bir şiirinde o iki önemli eserine yer verecektir:

بطل النحو جميعا كله غير ما احده عيسى بن عمر

⁸² Bkz. Mebruk Said, Abdülvâris, *Fî İslahî'n-nahvi'l-Arabî; dirâse nakdiyye*, Kuveyt 1406/1985, s. 1-2.

⁸³ Ebu't-Tayyib, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, s. 12.

⁸⁴ Bkz. Abdül'âl, a.g.e., s. 116-117.

⁸⁵ Bkz. Şirin, a.g.m., s.85.

⁸⁶ Bkz., İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân* (thk. İhsan Abbas), Beyrut 1397/1977, III, 486-487. Geniş bilgi için ayrıca bkz. Abdülvâris, a.g.e., s. 9; Şirin, a.g.m., s. 88.; Ubeydî, a.g.e., s. 103.

⁸⁷ İbnü'l-Kıftî, *İnbâh*, II, 375.

⁸⁸ İbnü'l-Kıftî, *İnbâh*, II, 375; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 486-487; Suyûtî, *Buğye*, II, 238. Ayrıca bkz. Abdül'âl, a.g.e., s. 158; Mübarek, a.g.e., s. 42.

⁸⁹ Abdüvaris, a.g.e., s. 9.

ذاك إكمال وهذا جامع فهما للناس شمس وقمر

“Dil kuralları (nahiv) olarak ne varsa hepsi gitti
Geriye sadece İsa b. Ömer’in koydukları kaldı
(Nahiv kitaplarının) Biri *İkmâl*, diğeri *Câmi*’dir,
Bu ikisi insanlar için adeta Güneş ve Ay’dır.”⁹⁰

Yine, Arap dilinin ilk sözlüğü olan *Kitâbü'l-‘Ayn*’ında “nahiv” kelimesine hem sözlük anlamıyla hem de ilmî bir disiplin olarak yer veren Halil b. Ahmed, kelimenin sözlük anlamını (yol ve yön) zikrettikten sonra Arap dili kurallarına nahiv denmesini “Bize ulaşan rivayete göre, Ebu’l-Esved ed-Düelî insanlar için Arabiyye’nin kurallarını ortaya koyduktan sonra, onlara, <Bu şekilde devam edin> demiştir.” nakline yer verir⁹¹ ki bu, onun döneminde nahvin artık bir disiplinin adı olarak yaygın biçimde kullanılmaya başladığını gösterir. Buna göre şu rahatlıkla söylenebilir: Bu tarihten itibaren literatüre bir kavram olarak giren ve sözlükte “yol ve yön” anlamına gelen nahiv, kendine özgü içerik ve yöntemiyle müstakil bir disiplinin adı olmuştur.

Halil b. Ahmed nahiv tanımı yapmasa da, daha önce de zikredildiği gibi, öğrencisi el-Kisâî (ö. 189/805), şiirin kendisine nispeti sahihse⁹², bizatihi nahiv tabirini kullanarak dönemin nahiv tasavvurunu yansıtan bir tanım yapar ve “Nahiv riayet edilmesi gereken kıyastan (standart ölçüler) ibarettir”⁹³ der. Müteahhir dilcilerden İbnu’l-Enbârî (ö. 577/1181) bunu daha bunu daha teknik bir dil kullanarak “Arap kelamı incelenerek elde edilen dil kurallarını (mekayîs) bilmek” şeklinde ifade edecektir.⁹⁴ el-Kisâî’ye ayrıca kaynaklarda, başlığında

⁹⁰ Zübeydî, *Tabakât*, s. 23; İbn Nedim, Ebu’l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya’kub İshak, *Kitâbü'l-Fihrist* (thk. Rıza Teceddüd), Tahran 1391/1971, s. 48; İbnü’l-Kıftî, *İnbâh*, II, 375. Ayrıca bkz. Kûzî, s. 19; Abdül’âl, s. 159. *el-İkmâl* ve *el-Câmi*’ ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Benli, a.g.m., s. 262.

⁹¹ Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-‘Ayn müretteben ‘alâ hurûfi'l-mu‘cem* (nşr. Abdülhamid Hindâvî), Beyrut 1424/2002, IV, 201 (I-IV), n-h-v md.

⁹² Kisâî’ye nispet edilen şiirlerin sıhhatiyle ilgili tereddütler için bkz. Kisâî, Ebu’l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî, *Mâ telhanü fihî'l-‘amme* (thk. Ramazan Abdüttevab), Kahire 1403/1982, *nâşirin mukaddimesi*, s. 18-19.

⁹³ Bkz. İbnü’l-Kıftî, *İnbâh*, II, 267. Ayrıca bkz. Avad b. Hamza, *el-Mustalahü’n-nahvî*, s. 17.

⁹⁴ İbnü’l-Enbârî, *Lüme*, s. 95, 98-99.

nahiv tabirlerinin geçtiği *el-Hudûd fi'n-nahv* ve *el-Muhtasar fi'n-nahv* adlarıyla iki de kitap nispet edilir.⁹⁵

Burada Halef el-Ahmer'e (ö. 180/796) nispet edilen *el-Mukaddime fi'n-nahv* isimli esere de işaret edilmelidir. Eserin müellifine nispetiyle ilgili bazı kuşkulu durumlar söz konusu olsa da, biz burada, Sîbeveyhî ve Halil b. Ahmed dönemine uygun düşen muhteva, tertip ve üslubu dışında daha başka bazı destekleyici verileri⁹⁶ de göz önünde bulundurarak eserin Sîbeveyhî'nin ders arkadaşı⁹⁷ olan Halef el-Ahmer'e ait olduğu varsayımına göre bir değerlendirme yapacağız. Buna göre tasnif ve tertip yönünden Sîbeveyhî sonrası III. asır teliflerine pek benzemeyen *el-Mukaddime*, Halil b. Ahmed ile Sîbeveyhî arası bir dönemde ya da *el-Kitâb*'la eşzamanlı veya hemen sonrasında kaleme alınmış, hicri II. asır telifi olarak görülebilir. Bu yönüyle eser, Sîbeveyhî öncesi nahiv kavramının ulaştığı son aşamayı göstermesi bakımından büyük önem arz etmektedir.

En ünlü hocaları arasında İsa b. Ömer, Yunus b. Habib, Ebû Amr b. Alâ, Ebû Zeyd el-Ensârî gibi dördüncü nesil Basralı dilcilerin bulunduğu Halef el-Ahmer'in⁹⁸ *Mukaddimesi*'nde nahiv sözcüğüyle doğrudan ilgili olan pek çok husus dikkati çekmektedir. Her şeyden önce eserin isminde “*nahv*” kelimesine yer verilmiştir. Bu özelliğiyle *Mukaddime*, Arap dili gramerine dair eserler içerisinde isminde “*nahv*” kelimesinin geçtiği ilk eserdir. Ayrıca bir mukaddimeyle başlaması genel olarak telif usulünde de önemli bir aşamayı temsil ediyordu ki bu özelliği, onun *el-Kitâb* sonrası döneme de ait olabileceğine işaret olarak alınabilir. Zira bu dönemde İslam telif geleneğinde henüz mukaddime ile başlayan bir esere rastlanmaz. Literatürde mukaddimeyle başlayan ilk eser olarak genellikle Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 209/824) *Mecâzu'l-Kur'ân*'ı gösterilir.⁹⁹ Ancak Halef el-Ahmer'in aynı zamanda Ebû Ubeyde'nin de hocası olduğu¹⁰⁰ göz önünde bulundurulursa, esere mukaddime ile başlanması geleneğinin o dönemde ortaya çıkan bir telif usûlü olduğu söylenebilir. Bu

⁹⁵ Bkz. Altıkulaç, Tayyar, “Kisâi, Ali b. Hamza”, *DİA*, XXVI, 70, İstanbul 2002.

⁹⁶ Eserin Halef'e nispetiyle ilgili değerlendirmeler için Bkz. Halef el-Ahmer b. Hayyan el-Basrî, *Mukaddime fi'n-nahv* (nşr. İzzeddin et-Tenühî), Dımeşk 1381/1961, nâşirin girişi, s. 4, 7-8; Durmuş, İsmail, “Halef el-Ahmer”, *DİA*, XV, 236, İstanbul 1997.

⁹⁷ Bkz. Halef, *Mukaddime*, nâşirin girişi, s. 10-11.

⁹⁸ Bkz. Halef, *Mukaddime*, nâşirin önsözü, s. 13; Durmuş, “Halef el-Ahmer”, *DİA*, XV, 234.

⁹⁹ Bkz. Yerinde, Âdem, “Mecâzu'l-Kur'ân'ı Çerçevesinde Ebû Ubeyde'nin Tefsirciliği”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/2009, Sakarya, s. 158.

¹⁰⁰ Bkz. Halef, *Mukaddime*, nâşirin girişi, s. 14, 19; Durmuş, “Halef el-Ahmer”, *DİA*, XV, 235.

durumda Ebû Ubeyde'nin de mukaddime geleneğini hocası Halef el-Ahmer'den almış olması muhtemeldir.

Halef el-Ahmer *Mukaddime*'sinin girişinde “Nahivciler” ve “Ashabü'l-Arabiyye” kavramlarını yan yana ve eşanlamlı olarak zikreder¹⁰¹. Nahivcilerin dil meselelerini ince detaylar ve illetlerle zorlaştırdıklarından bahisle yeni başlayanlara dili kolaylaştırma amacıyla bu muhtasarı kaleme aldığını belirten müellif, girişinde, Arap dili disiplinin ismi olarak iki yerde *nahv* sözcüğüne yer verir ve bunlardan birini *Usûlü'n-nahv* terkihiyle zikreder. Nahivcilerin meseleleri ayrıntılı biçimde ele aldıkları ifadesi, bize, hocası İsa b. Ömer'in hacimli dil eserlerini hatırlatsa da bu algı sonraki dönemlerde daha çok *el-Kitâb* gibi kapsamlı nahiv eserleri ve şerhleriyle ilgiliydi. Buradan, Halef el-Ahmer'e kadar *nahv* kavramının literatürde belli bir içeriğe kavuştuğu ve Arap dili kurallarını ifade etmek üzere dil çevrelerinde geniş biçimde kullanıldığı sonucu çıkarılabilir. Bu da çağdaşı Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-'Ayn*'ında Arap dilinin “nahv” tabiriyle anılmasının sebebine ilişkin yaptığı açıklamanın tarihi arka planına işaret eder.

Halef el-Ahmer'in *Mukaddime*'sinden amaç esaslı bir nahiv tanımı da çıkmaktadır. Ona göre nahiv; “kişinin yazdığı kitapta, okuduğu şiirde ya da telif ettiği hutbe veya risalede dilini düzeltmeye yarayan dil kurallarıdır.”¹⁰² Halef el-Ahmer'in bu nahiv tanımı, nahvin ortaya çıkış sebebi ve dönemin tarif geleneğine uygun düşmektedir. Bundan kısa bir süre sonra da zaten dil bilimlerinde mantıkî ve felsefî tanımların yapıldığı “hudûd (Terimler Sözlüğü)” geleneği başlayacaktır.

Mukaddime'de dikkati çeken bir başka husus da eserin bugünkü anlamıyla sadece nahiv konularına ayrılmış olması, içinde sarf konularına yer verilmemesidir ki bu, hicri II. asırda sarftan bağımsız bir nahiv düşüncesinin varlığına kanıt olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak bu aşamada nahiv kelimesi, sözlük anlamı itibariyle sahabe döneminden itibaren kullanılsa da terim anlamına yakın bir manada Ebû İshak el-Hadramî ile birlikte kullanılmaya başlamıştır. Sonraki nesillerde hem sözlük ve hem de terim anlamıyla sıklıkla kullanımına devam edilerek nihayet Halil b. Ahmed'le birlikte *Kitâbü'l-'Ayn* gibi Arap dilinin ilk sözlüklerine girmiştir. Bununla beraber dönemin bir özelliği olarak dil çevrelerinde henüz kullanılmaya başlayan diğer bazı dil terimlerinde olduğu gibi nahiv teriminin de, Halef el-

¹⁰¹ Bkz. Halef, a.g.e., s. 33.

¹⁰² Bkz. Halef, *Mukaddime*, s. 34.

Ahmer'in *Mukaddime*'sindeki amaç esaslı tanımını dikkate alınmazsa, bilimsel bir tanım yapılmamıştır.¹⁰³ Ancak dil çevrelerinde içerik ve yöntem olarak belli bir nahiv tasavvurun oluştuğu şüphesizdir.

B. *el-Kitâb*'ta Nahiv Tasavvuru

Özellikle Kur'ân kıraatinde yapılan okuma hatalarını önlemeye yönelik hicri birinci asırda Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) ile başlayan dil çalışmaları, hicri ikinci asıra gelindiğinde Ebû İshak el-Hadramî ve öğrencilerinin gayretleriyle yoğunluk kazanmış ve nahvin gerçek kurucusu olarak görülen Halil b. Ahmed'in¹⁰⁴ kıyas ve illet uygulamalarıyla doruk noktasına ulaşmıştı. Zamanla daha da genişleyerek devam eden bu faaliyetler, hicri ikinci asrın son çeyreğine gelindiğinde, alanın günümüze ulaşan ilk ve en mükemmel örneğini temsil eden Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb*'ıyla nahiv ve sarfın yanı sıra imâle, i'lâl, idgam, hemz gibi fonetiğe dair meseleleri, kırâat ve lehçe farkları, hatta bazı edebî anlatımları da kapsayan geniş bir içeriğe ulaşmıştır.¹⁰⁵ Gerek günümüze ulaşan en eski nahiv kitabı olması, gerek bütün dil meselelerini şahitleriyle birlikte içermesi ve gerekse kendisinden önceki dönemlerin dil faaliyetlerine ışık tutmasıyla sonraki dönem dil çalışmalarının dahi yakalayamadığı bir şöhrete ulaşan *el-Kitâb*¹⁰⁶, bu bakımdan, nahiv teriminin serencamını tespitite özel olarak incelenmeyi hak etmektedir.

Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb*'ında dönemin bir özelliği olarak bir nahiv tanımı yapılmaz. Eserin isminde *nahv* sözcüğüne yer verilmediği gibi klasik Arap edebiyatına dair hazırlanmış kapsamlı elektronik kütüphanelerden *eş-Şâmîle*'de yapılan taramaya göre 500 kadar yerde geçen bu tabir, *أَمَا مَا جَاءَ لِمَعْنَى وَكَيْسَ بِأَسْمٍ وَلَا فِعْلٍ*, sadece sözlük anlamıyla kullanılır. *فَتَحَوُّ : ثُمَّ وَسَوَفَ وَحَوُّهَا* örneğinde olduğu gibi¹⁰⁷, bununla beraber dil ve edebiyatı ilgilendiren hemen her konuya değinen, bu yönüyle önceki dönemlerin de dil araştırmalarına ışık tutan bir ansiklopediyi

¹⁰³ Krş. Temimî, Cinân bint Abdülaziz et-Temimî, *el-Hudûdü'n-nahviyye fi't-türâs: Kitâbü't-Ta'rifât li'l-Cürçânî enmüzece* (Yüksel Lisans Tezi), Kral Suud Üniversitesi, Lisansüstü Eğitimi Dekanlığı, Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü (Riyad), Şebeketü'l-lügaviyyâtü'l-'Arabîyye 2008, Savunma: 28/5/1429, s. 60; Benli, Ali, Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb*'ı Çerçevesinde Dil Çalışmalarının Doğuşu (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı, İstanbul 2007, s. 18 vd.

¹⁰⁴ Abdülvâris, a.g.e., s. 9.

¹⁰⁵ Bkz. Abdülvâris Said Mebrûk, *Fi İslâhi'n-nahvi'l-'Arabî*, Kuveyt 1406/1985, s. 1.

¹⁰⁶ *el-Kitâb* ve Sîbeveyhî'nin Arap nahvindeki yeri ve değeri hakkında Müslüman ve gayr-ı Müslim araştırmacıların değerlendirmeler için bkz. Kûzî, a.g.e., s. 81-83.

¹⁰⁷ Bkz. *el-Kitâb*, I, 12.

andıran¹⁰⁸ *el-Kitâb*'ın içeriğine bakılarak bu dönemde nahvin cümle bilgisi (nahv/sentaks), kelime bilgisi (sarf/morfoloji) ve ses bilgisi (fonetik) gibi dilbilgisinin temel konularını kapsayan Arap dili kurallarını ifade ettiği söylenebilir.¹⁰⁹

el-Kitâb'da pek sistematik olmasa da birçok nahiv kavramına yer veren Sîbeveyhî genel bir yaklaşım olarak bunları örnekleme yoluyla fonksiyonları veya irap alametlerine işaret ederek açıklamaya çalışır, nadiren ince tanımlar yapar. Bunlar arasında mantıksal önermelerle yapılan bir tanıma ise rastlanmaz.¹¹⁰

Sîbeveyhî, henüz Arap diline dair teliflerde temel kavramların tanıtılması geleneği başlamadığından olsa gerek, bir disiplinin adı olarak *nahv* kavramına kitabında yer vermese de¹¹¹, yirmi bir yerde “nahviyyûn (nahivciler)” tabirini kullanır ki genellikle sarf konularına dair meselelerde zikrettiği bu kavramla kendisinden önceki dilcileri kastettiği anlaşılmaktadır.¹¹² Bu veri, o döneme kadar nahiv tabirinin dil alanında sıklıkla kullanıldığının ve dil meseleleriyle ilgilenen bir zümreyi ifade etmek üzere “nahviyyûn” tabirinin türetildiğinin önemli bir kanıtı olarak değerlendirilebilir. Nitekim ders arkadaşı Halef el-Ahmer'in de aynı tabiri Ashabü'l-Arabiyye tabiriyle birlikte ve aynı anlamda kullanması¹¹³ bir tesadüf olmasa gerektir.

¹⁰⁸ Geniş bilgi için bkz. Kûzî, a.g.e., s. 79-80.

¹⁰⁹ Abdülvâris, a.g.e., s. 2.

¹¹⁰ Sîbeveyhî'nin konu başlıkları ve kullandığı nahiv terimlerini izah şekli hakkında geniş bilgi için Bkz. Bulut, Ali, Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb*'ında Ele Aldığı Bazı Konular, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar (Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Samsun 2003, s. 48-68; Kûzî, a.g.e., s. 77-150; Temimî, a.g.t., s. 67-68.

¹¹¹ Gerek *el-Kitâb*'ın ayrıntılı fihristi ve gerekse dil kavramları üzerine yapılan araştırmalar incelenirse, neredeyse bütün nahiv kavramlarının, bugünkü yaygın şekliyle olmasa da, *el-Kitâb*'da geçtiği ancak “nahiv” kavramına hiç değinilmediği görülür. Örnek olarak bakınız. Sîbeveyhî, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb* (nşr. Abdüsselam M. Harun), Kahire 1408/1988, V (Fihrist), 240-395; Kûzî, *Mustalah nahvî*, s. 79-150.

¹¹² Sîbeveyhî'nin “Nahviyyûn” tabiriyle kimleri kastettiği net olmasa da nahivcilerin kıyas uygulamalarını eleştirmesinden hareketle bu tabirle İbn Ebî İshak ve öğrencilerinin de içinde bulunduğu önceki dilcileri kastettiği söylenebilir. Sîbeveyhî hocası Ahmed b. Halil'in görüşlerine ayrı bir değer verip onu bu tabirin dışında tuttuğu kabul edilse bile (Şirin, a.g.e., s. 39.) yapı olarak eleştirel bir bakışa sahipti. O nedenle “sema”yı önceleyen yöntemiyle önceki dilcilerin bütün görüşlerine katılmaması doğaldır. Nahviyyûn kavramıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Benli, a.g.t., s. 94-94; a.mf., a.g.m., s. 372.

¹¹³ Yukarı bkz.

Sîbeveyhî, nahiv tabirini kullanmasa da onun ikizi “tasrif (sarf)” kavramına eserinde çokça yer verir.¹¹⁴ Fakat bununla bugünkü terim anlamıyla sarfî değil de *ضَرْبٌ* fiilinde *جَلَجَلٌ* kalıbına göre *ضَرْبٌ* yapısında bir kelimeyi türetmek gibi daha çok dilde mevcut kalıplara göre alıştırma yapmak amacıyla başvuru kelime türetme yöntemini kasteder. O nedenle asıl sarf konularını anlattıktan sonra alıştırmalar için “Tasrif” adıyla yeni bir başlık açar.¹¹⁵

Başlangıçtan beri nahivle birlikte Arabiyye içerisinde gelişmesini sürdüren sarf ilminin de bu asırdan itibaren nahivden ayrı müstakil bir disiplin olarak kavramlaşma sürecine girdiği görülür. Sîbeveyhî’den sonra, Celâleddin es-Suyûtî’nin (ö. 911/1505) sarf (tasrif) ilminin ilk kurucusu olarak gördüğü Muâz b. Müslim el-Herrâ’da (ö. 187/803)¹¹⁶ bu kavram görülür. Ebû Amr’ın öğrencilerinden Ebû Muhammed el-Yezîdî (ö.202/817)¹¹⁷ ile el-Kisâî’nin öğrencisi Ali b. Hasan el-Ahmer (ö.194/810) arasında geçen bir muhavere sarf (tasrif) ilminin henüz önceki nesilden Ebû Amr b. Alâ döneminde kullanılmaya başlamadığı, bu ilmin sonradan el-Yezîdî ve el-Ahmer’le birlikte ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.¹¹⁸

Buna göre denebilir ki Sîbeveyhî öncesi ortaya çıktığı anlaşılan tasrif (sarf) kavramı zamanla gelişerek nahivden ayrı bir bilim haline gelmiş ve *el- el-Kitâb*’daki sarfla ilgili bahisleri bir araya getiren Ebû Osman el-Mâzîni’nin eliyle de ilk müstakil kitabına kavuşmuştur.¹¹⁹ Bu elbette ki sarf ve nahiv bahislerinin birbirinden tamamen ayrıldığı ve aynı telifte birlikte ele alınmadığı anlamına

¹¹⁴ Örnek olarak bkz. Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, IV, 242.

¹¹⁵ Bkz. Alak, Musa, “Sarf (Tasrif) İlimi”, *İslam Medeniyetinde DİN İLİMLERİ TARİH VE PROPLEMLER*, Ed. İsmail Güler, İstanbul 2015, s. 113.

¹¹⁶ Suyûtî, *Buğye*, II, 291; a.mlf. “er-Risâle fi sebebi vaz’i ‘ilmi’l-‘Arabiyye”, *et-Tuhfetü’l-behiyye ve’t-turfetü’ş-şehiyye, mecmu’ât muhtâra min ‘uyûni’l-edebi’l-‘Arabî*, Menşûrâtü Dâri’l-âfâki’l-cedide, Beyrut 1401/1981, s.53.krş. Yavuz, Mehmet, “Muâz b. Müslim el-Herrâ”, *DİA*, XXX, 340, İstanbul 2005. Sarf kavramının geniş tartışması için ayrıca bkz. Gündüzöz, a.g.m., s. 294-297.

¹¹⁷ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Mertoğlu, M. Suat, “Yezîdî, Yahya b. Mübarek”, *DİA*, XLIII, 524-525, İstanbul 2013.

¹¹⁸ Bkz. Zeccâcî, *Mecâlis*, s. 130. Bazı çağdaş araştırmacılar Ebû Muhammed el-Yezîdî’yi ve el-Ahmer’i sarf ilminin ilk kurucuları olarak gösterir. Bkz. Abdül’âl, a.g.e., s. 228-230. Özellikle el-Ahmer’e sarf alanında bir eserin nispetiyle ilgili olarak ayrıca bkz. Kılıç, Hulusi, “Sarf”, *DİA*, XXXVI, 236, İstanbul 2009.

¹¹⁹ Bkz. Alak, a.g.m., s. 161.

gelmez. Tersine modern dönemlere kadar nahiv literatürünün temel kaynak eserlerinde bu iki ilim dalına ait meseleler birlikte ele alınmıştır.¹²⁰

Sonuç olarak *el-Kitâb*'da da kapsamı ve sınırları belli bilimsel bir nahiv tanımı yoktur. Muhtemeldir ki *el-Kitâb* dönemi ve öncesinde nahvin kapsamı, bu kavramın ağıyarını mâni ve efradını câmi bir tanımının yapılmasına olanak sağlayacak kadar netleşmediğinden ya da nahiv kavramının bir tanıma ihtiyaç duymayacak kadar net olmasından dönemin dilcileri ayrıca onun bilimsel bir tanımını yapma gereği duymamış olabilirler.¹²¹ *el-Kitâb* sonrasında ise nahvin hemen hemen bütün meseleleri tespit edilip tamamlandığından dil çalışmaları ve telif usulünde yeni bir aşamaya geçilmiş, bu çerçevede bir disiplinin adı olarak nahiv de bilimsel tanımına kavuşmuştur.

C. *el-Kitâb* Sonrası

Dil çalışmaları ve nahiv tanımlarının izlenmesi için oldukça uzun bir dönemi teşkil eden *el-Kitâb* sonrası dönemi temel özellikleri bakımından üç evrede incelemek isabetli olacaktır. Birinci evre mantık ilminin dil araştırmalarına sızarak özellikle terminoloji tanımlarında varlığını iyice hissettirdiği hicrî III.-VII. asırları; ikinci evre, nahiv tanımının mureblik ve mebnîlik olgusuna indirgenerek nahvin alan ve amacının iyice daraltıldığı VII. asır ile dilde tecdîd ve teysir hareketlerin başladığı miladî XIX. asır arasını; üçüncü evre de XIX. asırla başlayan modern dönemi kapsamaktadır.

C.1. Mantık Kavramlarının Nahiv Literatürüne Girmesi ve Giderek Nahivde Egemenliğini Hissettirmesi (III – VII Asır)

Sîbeveyhî sonrası bu ilk evrede özellikle Müberred'den (ö. 286/900) sonra Arap nahvi bambaşka bir seyir izlemiştir. Zeccâc (ö. 311/923), İbnu's-Serrâc (ö. 316/929), Zeccâcî (ö. 337/949), Sîrâfî (ö. 368/979), Rummânî (ö. 384/994), Ebû Ali el-Farisî (ö. 377/987) ve öğrencisi İbn Cinnî (ö. 392/1002) gibi otorite dilcilerin eliyle Arap nahvinin belli bir tertip ve sistemle ele alındığı bu dönemde nahiv çalışmalarında metodolojik bir seviyeye geçilmiş; *el-Kitâb*'da nispeten dağınık ve düzensiz görülen malzeme her biri ilgili başlık altında olmak üzere belli bir düzene göre yeniden tertip edilmiştir.¹²²

Ayrıca bu dönem hicri II. asırda Organon'un ilk kitabının tercümesiyle Aristo mantığının da İslam kültür havzasına girdiği dönemi temsil etmektedir. Bundan

¹²⁰ Bkz. Kılıç, a.g.m., s. 236.

¹²¹ Bkz. Abdülvâris, a.g.e., s. 4.

¹²² Bkz. Şirin, a.g.e., s. 40-41.

daha erken devirde Aristo mantığına dair tercümelerin yapıldığı söylene de tarihi olarak o iddialara itibar edilmemiştir.¹²³ Nahivcilerin bu ilk tercümelerle birlikte III. asırdan itibaren mantıkçıların tanım tekniklerinden haberdar oldukları belirtilse de¹²⁴ nahiv de dahil İslamî disiplinlerde efrâdını câmi ve ağıyârını mâni tanımlara geçildiği terminoloji geleneği, hicri ikinci asrın sonlarına doğru başlayan tercüme faaliyetlerinden epey sonra, özellikle de Aristo mantığının bütün bölümleriyle birlikte İslam bilim çevrelerine kazandırıldığı dördüncü asırda görülür.¹²⁵ Kaynaklarda, ilmî bir disiplin olarak Müslüman tarafından teşekkül ettirilen ilk bilim dalı nahivle ilgili hicri üçüncü asrın başlarından itibaren Dil Terimleri Sözlüğü diyebileceğimiz “hudûd” geleneğine rastlansa da¹²⁶ bu maksatla yapılan ilk telifler günümüze ulaşmadığından, bu dönem ile ilgili bilimsel bir nahiv tanımından söz etme imkânı yoktur.

el-Kitâb sonrası en erken olarak Müberred’in *el-Kâmil*’inde, İbnu’t-Tayyib İshak b. Halef en-Nehrânî’ye (ö. 230/845) atfedilen bir beyitte amaç eksensli bir nahiv tanımına rastlanır. O da şudur:

النَّحْوُ يُبَسِّطُ مِنْ لِسَانِ الْكَلْبِ وَالْمَرْءُ يُكْرِمُهُ إِذَا لَمْ يَلْحَنِ
وَإِذَا طَلَبْتَ مِنَ الْعُلُومِ أَجْلَهَا فَأَجْلُهَا نَفْعًا مُقِيمٌ الْأَلْسِنِ

Nahiv, dili bozuk kimsenin dilini düzeltir

Nezinde insan, hatasız konuşursa saygındır

İlimler arasında en değerlisini ararsan eğer

Faydaca en değerlisi dilleri düzeltendir.¹²⁷

İlk bilimsel nahiv tanımı denemesi ise IV. asır dilcilerinden İbnü’s-Serrâc’ta (ö. 316/926) görülür. İbnü’s-Serrâc’ın nahvin konusu ve sınırlarını belirlemek

¹²³ Geniş bilgi için bkz. Şirin, s. 61-70.krş. Abdülvâris, a.g.e., s. 30.

¹²⁴ Bkz. Şirin, a.g.e., s. 86.

¹²⁵ Ayrıca bkz. Temmam, *Usul*, s. 52-53.

¹²⁶ Kaynaklarda özellikle üçüncü asır Kûfeli dilcilere nahiv terminolojisine dair eserler nispet edilir. Bu meyanda Ferrâ’ya *Kitabü’l-hudûd fi’l-nahv* adıyla, Ebü’l-Abbas Sa‘leb’e (ö. 291) 46 irâb tabirine dair *Haddü’l-nahv* adıyla, ayrıca Kisâî’nin öğrencisi Ebü Talib Mekkûf’a ve Hişam b. Muaviye’ye de bu konuda birer eser nispet edilir. Yine Ebü Ubeyde’ye de *Kitabü’l-hudud* isimli bir eser nispet edilir. Geniş bilgi için bkz. İbn Kasım el-Mâlikî, *Şerhu Hudûdü’l-nahv li’l-Übbezî* (thk. Halid Fehmî), Kahire 1429/2008 nâşirin girişi, s. 13-23.

¹²⁷ Ebu’l-Abbas Muhammed b. Yezîd el-Muberred, *el-Kâmil* (thk. Muhammed Ahmed ed-Dâli), Dimeşk: Müessesetü’r-risâle 1418/1997, II, 536-537.

yerine kurucuları ve yöntemine dikkati çektiği nahiv tanımı; “Mütekaddimûn dilcilerin (ilk dönem dilcileri) Arap kelimasını inceleyerek ortaya koydukları bir ilimdir” şeklindedir.¹²⁸ Böylece *el-Kitâb* ve öncesindeki dil çalışmalarıyla oluşan nahiv tasavvuru İbnü’s-Serrâc’la birlikte ilk bilimsel tanımına da kavuşmuş oluyordu. O nedenle nahiv tarihinde İbnü’s-Serrâc Arap nahvine ait tertipsiz ve metotsuz bir halde bulunan malzemeyi ilk defa toplayıp belli bir sisteme göre tasnif ederek nahve metodoloji kazandıran ilk dilci, bu anlamda *Usul*’ü de en önemli nahiv kitabı olarak görülür.¹²⁹

İbnü’s-Serrâc’la birlikte nahiv tanım ve telif yönteminde görülen bu değişimde, Aristo mantığının bir etkisi olduğunu söylemek mümkünse de öğrencisi Sîrâfî’nin *el-Kitâb* şerhinde bu etki daha açıktır.¹³⁰

İbnü’s-Serrâc’dan sonra Zeccâcî (ö. 337/949)¹³¹ de lügat, i’râb ve nahv kavramları arasındaki farkları beyan sadedinde nahvi, *el-Îzâh fî ileli’ n-nahv*’inin muhtevasına verilen ilim olarak tarif eder ve der ki “İsim ve fiillerin sonlarındaki hareketlerin manalara delalet ettiğini gören nahivciler, bu ilme i’râb, yani beyan adını vermişlerdir. Bu sebeple amaç aynı olduğundan *i’râba nahv*, *nahve* de *i’râb* denmiştir. *Lügat* ise Allah’ın Araplara bahşedip konuşmalarını sağladığı Arapçadır.”¹³²

Nahiv tanımında irabın nahvin merkezi konularından biri olduğuna işaret eden Zeccâcî, bir başka yerde nahvi öğrenmenin amacını da dini nasları doğru anlamanın yanı sıra “Arap kelimasını değiştirmeden doğru biçimde konuşabilmek” olarak ortaya koyar.¹³³

Yine IV. asır önemli dilcilerinden Ali b. İsa er-Rummânî (ö. 384/994) amaç eksenli bir nahiv tanımı yapar ve bu amacı, Arapların uygulamalarını ölçü olarak (kıyas) dilin doğru kullanımını yanlışından ayırmak olarak belirlerken,¹³⁴ Ebû Ali el-Fârisî nahiv tanımına bilgi boyutunu katarak “Nahiv, Arap dilinin tümevarım

¹²⁸ Ebû Bekr İbnü’s-Serrâc Muhammed b. Sehl, *el-Usûl fî’ n-nahv* (thk. Abdü’l-Hüseyn el-Fetelî), Beyrut 1417/1996, I, 35.

¹²⁹ Bkz. Şirin, a.g.e., s. 84-85.; krş. Benli, a.g.t., 19.

¹³⁰ Bkz. Şirin, a.g.e., s. 90.

¹³¹ Geniş bilgi için bkz. Şevki Dayf, *Medâris*, s 253-254.

¹³² Ebü’l-Kasım Abdurrahman b. İshak ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fî ileli’ n-nahv* (nşr. Mâzin el-Mubarek), Beyrut 1402/1082, s. 91.

¹³³ Zeccâcî, *Îzâh*, s. 95.

¹³⁴ Ebu’l-Hasan Ali b. İsa er-Rümmanî, *Risâletü’l-hudûd* (nşr. İbrahim es-Sâmerrâî), Amman ts. s. 3.

(istikra) yöntemiyle incelenmesinden elde edilen kuralların bilinmesidir” der.¹³⁵ Ebû Ali el-Fârisî, nahiv tanımında işaret ettiği kurallarla kelime sonları (î'râb) ve yapılarında (tasrîf) meydana gelen değişimlerle ilgili kuralları kastetmektedir.¹³⁶ O, bu kuralları birbirini tamamlayan *el-Îzâh* (nahiv) ve *et-Tekmile* (sarf) isimli eserlerinde geniş olarak inceler. Fakat V. Asır Endülüs dilcilerinden İbnu't-Tarâve (ö. 528/1134), onun nahiv tanımını tenkit edecek ve nahvi, “sözün (kelam) düzgünü ile imkânsızını (yanlışını) ayırt edebilmesi için zihni eğitmek” diye tanımlayarak nahiv tanımının eksenine dili kullanma becerisini yerleştirecektir.¹³⁷

IV. asrın ansiklopedist dilcilerinden, Ebû Ali el-Fârisî'nin öğrencisi İbn Cinnî (ö. 392/1002) de nahvi “irâb ve tesniye, cemi, (ism-i) taşğir, (cem-i) teksir, izafet, terkip ve nisbe gibi isim yapı ve çekimlerinde Arap dili kullanımlarını izlemek (.....انتحاء سمت كلام العرب.....)” olarak tanımlar¹³⁸. Suyûtî'nin en iyi nahiv tanımı olarak değerlendirdiği¹³⁹ bu tanımıyla İbn Cinnî, hem Arap dilinin kullanım özelliklerine dikkati çekerek nahiv ilminin gayesine işaret etmiş, hem de hocasından farklı olarak nahvin merkezi bahislerinden olan irâb ile sarf arasında net bir ayırım yapmıştır. Mâzinî'nin (ö. 246/863) *et-Tasrîf*'ini şerh ettiği *el-Munsif*"inde bu ayırımı biraz daha netleştirerek “Tasrif, kelimelerin sabit yapılarını bilmek iken, nahiv kelimelerin değişken hallerini bilmektir” diyecektir.¹⁴⁰

İbn Cinnî, nahvin amacını belirirken nahiv tanımını biraz daha açar. Ona göre nahvin amacı kısaca, Arap olmayanların da Araplar gibi Arapçayı kullanabilmeleri ve Arapça okuyup yazabilmeleridir. Bu konudaki standart ölçü, Arap dili kurallarıdır. Şaz bir kullanım söz konusu olursa, o da kurala uydurulur (وَإِنْ شَدَّ بَعْضُهُمْ عَنْهَا رَدَّ بِهِ إِلَيْهَا).¹⁴¹ Kısacası, İbn Cinnî'ye göre nahiv (Arap dili kuralları), Arap olmayanlara Arapçayı anadile yakın bir düzeyde öğretme fonksiyonunun

¹³⁵ Bkz. Ebû Ali el-Fârisî, *et-Tekmile* (thk. Kazım Bahr el-Merucân), Beyrut 1419/1999, s. 181.

¹³⁶ Bkz. Ebû Ali el-Fârisî, a.g.e., s. 182-183.

¹³⁷ Ebu'l-Hüseyn İbnu't-Tarâve, *Risâletü'l-İfsâh bi ba'dı mâ câe mine'l-hatai fi'l-Îzâh* (thk. Hatim Salih Dâmin), Beyrut 1416/1996, s.103.

¹³⁸ İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî, *el-Hasâis* (thk. Muhammed Ali en-Neccar), I-III, Kahire 1371/1952, I, 34.

¹³⁹ Suyûtî, Celaledin Ebû'l-Fazl Abdurrahman b. Kemaleddin es-Suyûtî, *el-İktirah fi ilmi usûli'n-nahv* (nşr. Mahmud Süleyman Yakut), Tanta/Mısır 1426/2006, s. 20.

¹⁴⁰ İbn Cinnî Ebû'l-Feth Osman b. Cinnî, *el-Munsif* (Şerhu Kitâbi't-Tasrif li'l-Mâzinî nşr. İbrahim Mustafa-Abdullah Emin), Kahire 1954, I, 4.

¹⁴¹ Bkz. İbn Cinnî, *Hasâis*, I, 34.

yanı sıra fasih Arapçayı koruyup devam ettirme gibi bir misyon da ifa etmektedir/etmelidir.¹⁴²

İbn Cinnî nahiv tanımında aynı kökten gelen “انتحاء (izlemek)” tabirini kullanırken esasen bu ilmin ortaya çıkış amacına işaret ediyordu. O da fasih Arapçayı yanlış kullanımlardan ve bozulmalardan korumaktır. Bu tanım aynı zamanda modern dil kuramlarından betimleyici kuramın yöntemine de uygun bir tanımı temsil etmektedir. Ancak nahiv araştırmaları bu tanım doğrultusunda ilerlememiş, bilakis, ilk dönemlerde kullanılan tümevarım (sema/isirikrâ) yöntemi zamanla nahiv araştırmalarında geri plana itilerek kıyasî soyutlamalar ve analizler öne çıkarılmıştır.

V. asır dilbilimcilerinden Abdülkâhir el-Cürcânî'nin (ö. 471/1078-79) nahiv tanımında ise savunduğu nazım teorisinin etkileri görülür. Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*'ında nazım teorisini söz dizimi ile mana arasındaki ilişki üzerine kurarken, nahve de cümle bilgisi ve cümlelerin unsurları arasındaki mana ilişkisini inceleyen disiplin olarak bakar.¹⁴³ Bu yaklaşımıyla nahiv tanımına yeni bir boyut kazandıran Cürcânî, özellikle nahiv kurallarının cümlelerin manasını keşfetmedeki rolüne dikkati çeker. Onun nazım teorisinde nahve biçtiği bu role dair görüşlerini, Temmâm Hasan, cümlelerin unsurlarının anlamı belirlemedeki fonksiyonunu izah noktasında klasik Arap dili araştırmalarının geldiği en ileri seviyelerden biri olarak değerlendirecek ve bu yüzden belagatin temel dallarından olan meânî ilmini nahiv araştırmalarının zirvesi ve felsefesi olarak görecektir.¹⁴⁴

Cürcânî'nin nahiv tanımına yakın bir tanımı da Suyûtî *el-İktirâh*'ında, beşinci asır dilcilerinden Ebû Sa'd Ali b. Mesûd el-Ferhân'ın (ö. 548/1153) *el-Müsteyfâ*'sından nakleder. Buna göre nahiv, meslekî bir ilim dalıdır. Bu mesleğin uzmanları (nahivciler), söz dizimi (nazım) ile mana arasındaki ilişkiyi keşfetmek için Arapların kullandıkları sözcükleri, cümle içerisindeki fonksiyonları ve yapılarına göre incelerler. Bunlardan birinin vasıtasıyla diğerine ulaşılır.¹⁴⁵ Burada Ebû Sa'd ince bir tanımla nahvin amacını “nazım (cümle/söz dizimi)” ile “mana” arasındaki ilişkinin keşfi olarak ortaya koymuştur. Bunlardan birinin

¹⁴² Krş. Abdülvâris, a.g.e., s. 4.

¹⁴³ Mesela bkz. Ebû Bekir Abdülkahir el-Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz* (nşr. Mahmud Muhammed Şakir), Kahire 1984, s. 526.

¹⁴⁴ Bkz. Temmam, Hasan, *el-Lüğatü'l-'Arabiyye; ma'nâhâ ve mebnâhâ*, ed-Dârü'l-Beydâ/Mağrib 1994, s. 18.

¹⁴⁵ Bkz. Suyûtî, *İktirâh*, s. 20.

anlaşılması diğerinin anlaşılmasına bağlıdır. Söz dizimi-mana ilişkisi, modern dil araştırmalarının da merkezi konularındandır.¹⁴⁶

Günümüzdeki yaygın kabule göre de geçerli olan ve gramerin söz dizimi (terkîb) kuralları ile i'râb olgusuna has kısmını kapsayan nahvin dar çerçevedeki bilimsel anlamına en erken yine bir belagatçi olan Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'de (ö. 626/1229) rastlanır. Sekkâkî nahvi "Arap kelamının kapsamlı araştırmasıyla (istikra) elde edilen kurallar ve esaslar çerçevesinde mutlak olarak manayı ifa için terkîbin (cümle) keyfiyetini bilmektir" şeklinde tanımlarken, nahiv öğrenimindeki amacı da söz diziminde (dilde) hataya düşmekten korunmak olarak belirler.¹⁴⁷

Bu dönemde daha özgür ve özgün düşüncelerin dile getirildiği Endülüs dil çevrelerine gittiğimizde, ilginç, ilginç olduğu kadar da düşündürücü nahiv tanımlarıyla karşılaşırız. Endülüs Zahirîliğinin kurucusu olan İbn Hazm'a göre nahiv, Arapların aralarında iletişimi sağlamak amacıyla dili kullanırken riayet ettikleri genel kurallardır.¹⁴⁸ İbn Hazm bir başka yerde ise nahvi, manaların değişmesine göre lafızların telaffuzu ve hareketlerinde meydana gelen değişimleri öğreten disiplin olarak tanıtır ve tanımında irâb vurgusu yapar.¹⁴⁹

Endülüs dilcilerinden dikkat çekici nahiv tanımı ise İbnu't-Tarâve'ye aittir. Daha evvel işaret edilen amaç eksenli tanımında İbnu't-Tarâve'nin "zihni eğitime (tesdidü'z-zihn)" ifadesi câlib-i dikkattir. Ona göre nahvin amacı kişiye dili doğru kullanma melekesi kazandırmaktır ki bu yaklaşım, özellikle dil öğretiminde temel alınması gereken bir yaklaşımdır. Aynı ifadeyi yine farklı bir nahiv tasnifi ve felsefesiyle karşımıza çıkan İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) nahiv tasavvurunda da görmekteyiz. Nahvi, nahvü'l-elfâz (kelime) ve nahvü'l-meânî (cümle) olarak iki kısma ayıran İbn Rüşd'e göre de nahiv, lafız ve manaların doğru kullanılması için zihni eğiten (müseddide li'z-zihn) bir disiplin/meslektir. Zihnin önce meânîde, sonra elfâzda eğitiminden bahseden¹⁵⁰ İbn Rüşd, nahiv konularını da tanımına uygun olarak kelime bilgisi (müfred) ve cümle bilgisi (mürekkeb) şeklinde iki

¹⁴⁶ Bkz. Abdülvâris, a.g.e., s. 5.

¹⁴⁷ Bkz. Sekkâkî, Ebû Yakub Muhammed b. Yusuf es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm* (nşr. Abdülhamid Hindâvî), Beyrut 1420/2000, s. 125.

¹⁴⁸ Bkz. İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsî el-Kurtubî, *Resâilü İbn Hazm el-Endelüsî; et-Takrîb li haddi'l-mantuk* (thk. İhsan Abbas), Kahire 1954, s. 349.

¹⁴⁹ Bkz. İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsî el-Kurtubî, *Resâilü İbn Hazm el-Endelüsî; Merâtibü'l-'ulûm* (thk. İhsan Abbas), Kahire 1954, s. 66.

¹⁵⁰ Bkz. İbn Rüşd, Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *ed-Darûrî fi sînâ'ati'n-nahv* (thk. Mansur Ali Abdüsseмі'), Kahire 1431/2010, s. 99.

ana bölümde inceler. Onun bu nahiv nazariyesi, modern dil kuramcılarında Chomsky'nin altyapı (yetenek) ve üstyapı (performans) kavramlarını akla getirmektedir.

Bu aşamada klasik nahvin âmil nazariyesine en sert eleştirileri yönetmesiyle bilinen VI. asır Endülüs dilcilerinden İbn Madâ el-Kurtubî (ö. 592/1196) devreye girer ve teşekkülüne zemin hazırlayan sebeplere bakarak nahiv ilminin amacını “Arap dilini lahn (hata) ve bozulmadan korumak” olarak belirler. Nahiv çalışmalarıyla başta vazettikleri amacı gerçekleştiren dilcileri, orada kalmayıp üzerlerine vazife olmayan tartışmalı meselelere girmek suretiyle zorlama yorumlarla nahvi sakilleştirmek ve bu şekilde nahvin saygınlığını sarsarak onu değersizleştirmekle itham eder. Nahvin geldiği bu durumu bir dönemin nahiv algısını yansıtan bir beyitle özetler:

أَضْعَفَ مِنْ حُجَّةِ نَحْوِي تَرْتُو بِطَرْفِ سَاجِرِ فَاتِرِ

Büyüleyici ama solgun gözlerle bakıyorsun

Nahivcinin hüccetinden de zayıf duruyorsun¹⁵¹

Bu evrede Endülüs dilcilerinden son olarak İbn Usfür el-İşbilî'nin (ö. 669/1270) nahiv tanımına işaret edilmelidir. Nahve daha bilimsel bir tanım getiren İbn Usfür'a göre nahiv “Arap dili (kelam) üzerinde yapılan kapsamlı araştırmayla elde edilen ve bu dilin unsurlarına ilişkin hükümlere ulaştıran temel kurallar (küllî kâideler) ildir.”¹⁵² Bu tanımda nahiv ilminin hem mahiyeti ve hem de olması gereken muhtevasına işaret edilmiştir.

Yedinci asra kadar yapılan nahiv tanımlarında genel olarak bütün yönleriyle kelime ve cümle bilgisine vurgu yapılırken,¹⁵³ bu asırdan sonra nahiv

¹⁵¹ İbn Madâ, Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdurrahman İbn Madâ el-Kurtubî, *er-Red 'ale'n-nühât* (thk. M. İbrahim el-Bennâ), Kahire 1399/1979, s. 64. Beytin şâiri ünlü dilci Ahmed b. Fâris'dir. Şiirin sözleri *Mu'cemü'l-üdebâ*'da şu şekilde geçer:

ترنو بطرف فاتن فاتر كاغما حجة نحوي

(Büyüleyici, solgun gözlerle bakıyorsun, (Bakışların) adeta nahivcinin hüccetini andırıyor.)

Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ; İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb* (thk. İhsan Abbas), Beyrut 1993, II, 413.

¹⁵² İbn Usfür, Ali b. Mümin, *el-Mukarrib* (thk. Ahmed Abdüssettar el-Cevârî-Abdullah el-Cebûrî), bsk.y. 1392-1972, I, 45.

¹⁵³ VII. asra kadar yapılan belli başlı nahiv tanımları için bkz. Ebû Hayyan el-Endelûsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fi şerhi Kitâbi't-Teshîl* (thk. Hasan Hindâvî), I-XXII, Dımeşk: Darü'l-Kalem 1417/1996, I, 13-14.

tanımlarında vurgunun, yavaş yavaş mebnîlik ve mureblik üzerine kaydığı görülür.

3.2. Nahiv Tanımında Mureblik ve Mebnîlik Vurgusunun Öne Çıkması (VII. asır sonrası)

VII. asır nahivcileriyle birlikte muhtemelen nahiv araştırmalarının mükemmel seviyesine ulaşmış olmasının bir sonucu olarak nahiv çalışmalarında şekilcilik öne çıkar, nahiv tanımlarında mureblik ve mebnîlik vurgusu öne çıkar. Nahiv tanımlarındaki bu eksen kayması, özellikle İbn Mu'tî (ö. 628/1231), İbn Mâlik (ö. 672/1274), İbn Hişam (ö. 761/1360), İbn Akîl (ö. 769/1367) gibi VII. asır ve sonrası dil çalışmalarına yön veren diltçilerin etkisiyle oluşur ve mureblik-mebnîlik vurgusu modern dönemlere kadar nahiv tanımlarının en öne çıkarılan özelliği olarak devam eder.¹⁵⁴

IX. asra gelindiğinde Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413) *Ta'rifât*'ında karşımıza üç nahiv tanımıyla çıkacaktır: 1) Nahiv, mebnîlik, mureblik vs. yönlerden Arap dilinin cümle yapılarını bilmeye yarayan kurallar ilmidir. 2) Nahiv, i'lâl kurallarına göre kelime yapılarını bilmektir. 3) Nahiv, dilin doğru kullanımını yanlışından ayırt etmeye yarayan kuralları bilmektir.¹⁵⁵ Cürcânî'nin de tercihi olan ilk tanım, nahvin geldiği son aşamayı temsil eder. İkincisi ise sarf ilmine daha uygun bir tanımdır. Sonuncu da şerhler ve hâşiyeler döneminde geri plana itilen en eski nahiv tanımlarını temsil eden amaç merkezli bir tanımdır.

Cürcânî'nin verdiği bu üç tanımı daha sonra Tehânevî (ö. 1158/1745) harmanlayarak içerik ve amaç bakımından nahvi, “doğruluk ve yanlışlık yönünden Arap cümle yapısını ve cümlede yer alan lafızlarla ilgili hükümleri bildiren ilim”¹⁵⁶ şeklinde özetleyecektir.

*Hudûd*¹⁵⁷ adıyla hicri üçün asrın başlarından itibaren literatüre girerek sonraki dönemlerde sayıları artan, bir anlamda Nahiv Terimleri Sözlüğü diye tabir edilebilecek eserlerde yer alan nahiv tanımlarına bakılırsa, bu dönemden sonra nahiv tanımlarının merkezî kavramının “mureplik ve mebnîlik” olduğu görülür. Mesela Übbezî'nin (ö. 860/1456) *Hudûd*'undaki nahiv tanımı şöyledir: “Nahiv,

¹⁵⁴ Bkz. Mebrûk, a.g.e., s. 7.

¹⁵⁵ Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Mu'cemü't-Ta'rifât* (thk. Muhammed Sıddîk el-Miñşâvî), Kahire 2004, s. 202.

¹⁵⁶ Tehânevî, Muhammed Ali et-Tehânevî, *Mevsû'atü keşşâfi istulâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm* (nşr. Ali Dehrûc), Beyrut 1996, I, 23.

¹⁵⁷ Nahivde *Hudûd* telifleri ve müellifleri hakkında toplu bilgi için bkz. İbn Kâsım a.g.e., s. 13-23.

ifrâd (kelime), terkîb (cümle) ve mebnîlik yönünden Arapça kelime yapılarına dair kuralları/hükümleri öğreten ilimdir.”¹⁵⁸

IX. asır dilcilerinden Halid el-Ezherî (ö. 905/1500) de İbn Hişam’ın *et-Tavdîh*’inde geçen “İlmü’l-Arabiyye” tanımının sarf ve nahiv meselelerini birlikte kapsadığını belirtir ve yeni tasavvura göre nahvi, “mureblik ve mebnîlik yönünden kelime yapılarının hallerini öğreten kuralları bilmek” diye tarif eder. Tanımda geçen halleri de kelimeye arız olan mureblik ve mebnîlik olarak açıklar¹⁵⁹. Bu tanım, İbn Cinnî’nin irâb ve sarf ayırımı yaptığı tanımından sonra sarfın kesin biçimde nahvin kapsamından çıkarıldığı ilk tanım olarak görülür.¹⁶⁰

Ezherî’nin işaret ettiği ve aynı asır dilcilerinden Abdullah b. Ahmed el-Fâkihî’nin (ö. 972/1565) *el-Hudûd fi’n-nahv* adlı eserini şerhinde tercih ettiği nahiv tanımı, sonraki dönem nahiv araştırmalarında hâkim olacak ve modern dönemlere kadar da bu hâkimiyetini sürdürerek nahiv öğretimi ve incelemelerine yön verecektir. Söz konusu nahiv tanımı şudur: “Nahiv, mureblik ve mebnîlik yönünden kelimenin cümle içerisindeki durumunu bildiren kâideleri (usul) bilmektir.”¹⁶¹ Nahvin faydasını ve amacını, tanımının dışında tutarak ayrıca belirten Fâkihî’ye göre nahvin faydası, dili hatadan korunmak; amacı da Kitab’ı, Sünnet’i, fikhî hükümleri ve Arapların aralarındaki konuşmaları anlamaya yardımcı olmaktır.¹⁶²

Elfiyye şârihi Üşmûnî (ö. 918/1513) de nahvi, VII. asır Endülüs dilcilerinden İbn Uşfûr’unkine benzer bir tanımla “Arap kelimelerinin tümevarım yöntemiyle incelenmesinden çıkarılan ve cümle yapısını (kelam) oluşturan öğelerini bilmeye yarayan kurallardır.” şeklinde tanımladıktan sonra nahivden muradın, sarfın karşıtı (قسيم الصرف) değil geniş anlamıyla Arabiyye olduğunu belirtir. Ancak muhaşşisi Sabbân (ö. 1206/1792) onun bu açıklamasına itiraz eder ve der ki: Bu eskilerin nahiv tanımıdır. Bugün dilcilerin terminolojisinde nahiv, mureblik ve

¹⁵⁸ Bkz. İbn Kâsım el-Mâlikî, *Şerhu Hudûdi’n-nahv li’l-Übbezî* (thk. Halid Fehmî), Kahire 1429/2008, s. 49.

¹⁵⁹ Ezherî, Halid b. Abdullah el-Ezherî, *Şerhu’t-Tasrih ‘ale’t-Tavdîh* (thk. Muhammed Bâsil Uyûnî’s-sûd), Beyrut, 1421/2000 I, 11-12.

¹⁶⁰ es-Seyyid Ali Hasan Matar, “en-Nahvü lügaten ve’s-tîlâhan”, *Türâsinâ*, “en-Nahvü lügaten ve’s-tîlâhan” <http://rafed.net/turathona/28/28-3.html>, Sayı: 28, s. 70.

¹⁶¹ Abdullah b. Ahmed el-Fâkihî, *Şerhu Kitabî’l-Hudûd fi’n-nahvi* (thk. Ramazan Ahmed ed-Demîrî), Kahire 1414/1993, s. 52-53.

¹⁶² Bkz. Fâkihî, a.g.e., s. 54.

mebniliğe tahsis edilmiştir.¹⁶³ Böylece Sabbân, XIII. asır başlarında nahiv tanımlarının geldiği son noktayı özetlemiş olmaktadır.

Nahiv tanımlarının merkezine dar kapsamda mureblik ve mebniliğin alınmasının Arap dili çalışmaları üzerinde ciddi yan etkileri olmuştur. Bazı çağdaş dilcilerin zihninde yanlış bir nahiv imajı oluşmuş ve nahiv haksız ithamlara maruz bırakılmıştır. Nahiv araç olmaktan çıkıp amaç haline getirilmiş, dil öğretimi sosyal hayattan kopararak tamamen teorik bir zeminle ele alınan kısır ve verimsiz bir uğraşıya dönüştürülmüştür. Bundan sonra nahiv alanında yazılan eserlerde, konular önce murebler ve mebniler diye ikiye ayrıldıktan sonra diğer konular buna göre tasnif edilmeye başlamıştır. Böylece nahvin cümle mana ilişkisi olan asıl amacı geri plana itilmiştir.

Bu halin sebep olduğu olumsuz sonuçlarına eskilerden İbn Haldûn (ö. 808/1406) *Mukaddimesi*'nde işaret eder ve der ki: "Arap dilini ilmen kuşatan nahivciler ve dil otoritelerinin pek çoğundan kardeşine ya da sevdiğine iki satır yazı veya bir şikâyet dilekçesi yahut maksatlarından herhangi bir maksadını yazması istense, düzgün yazamaz ve pek çok hata yapar. Arap dili üslubuna göre böyle bir cümleyi düzgün kuramayacağı gibi meramını da ifade edemez."¹⁶⁴

3.3. Modern Dönemde Nahiv Tasavvuru: Eskiye Dönüş

Fransızların Mısır'ı işgaliyle (1798) başlayan modern dönemde, her alanda olduğu gibi dil araştırmalarında da modernleşmenin etkileri görülür, özellikle Mısır'da 1919 devrimine paralel olarak dil, edebiyat ve siyasette bir takım yenilikçi düşünceler zuhur eder. Abbas Mahmûd el-Akkâd (1889-1964), 1921'de yayımlanan *ed-Dîvân* isimli eseriyle modern şiire farklı bir derinlik kazandırmaya çalışırken, Taha Hüseyin de ((1889-1973) 1926'de yayımlanan *Fi 'ş-şi'ri 'l-Câhili* adlı¹⁶⁵ eseriyle nasların yorumunda yeni bir yöntem teklif ediyordu.

Klasik nahvin kritiğini yaparak dil araştırmalarında yeni bir yöntem öneren, nahiv konularını modern dil kuramlarına göre yeniden tasnif ve tertip etmeye çağırın bu dönem Arap dilcileri, genellikle Batı'da eğitim gören ve modern dilbilim ekolleri ve yöntemlerini bilen dilcilerdi. Özellikle yapısalcı-betimleyici ekolün etkisinde kalan bu dilciler, sosyal bir olgu olarak Arap dilini Aristo

¹⁶³ Sabbân, Muhammed b. Alî es-Sabbân el-Mısırî, *Hâşiyetü's-Sabbân 'alâ Şerhi'l-Üşmünî 'alâ Elfiyyetü İbn Mâlik ve me'ahü Şerhu's-Şevâhid li'l-'Aynî* (thk. Taha Abdürraûf Sa'd), el-Mektebetü't-tevfikiyye, ts., I, 48-49

¹⁶⁴ İbn Haldûn, Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddimetü İbn Haldûn* (nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş), II, 385, Dimeşk 1425/2004; Ayrıca bkz. Abdülvâris, a.g.e., s. 7.

¹⁶⁵ Eser bir sene sonra 1927'de *Fi'l-edebi'l-Câhili* ismiyle basılmıştır. 3. Bsk. Kahire 1927.

mantığının etkisine girmek ve objektif araştırma yöntemlerinden uzaklaşmakla eleştirirler. Arap nahivcilerini dil araştırmalarında eksik istikrâ ile genellikle takdir, te’vil ve ta’lil gibi aklî ve mantikî soyutlamalara gitmekle itham ederek, dil araştırmalarında objektif verileri kullanan yeni bir yöntem teklif ederler.¹⁶⁶ Böylece modern Arap dilcileri, bir taraftan Arap nahvinde reformist ve yenilikçi düşünceleri gündeme getirip tartışırken, bir taraftan da nahvin gelecek nesillere ve yabancılara öğretimini kolaylaştıracak daha sade yol ve yöntemler arayışına girerler.

Öğretim amacıyla nahvi kolaylaştırma yönünde Rifâa et-Tahtavî’nin (1801-1873) *et-Tuhfetü’l-mektebiyye li takrîbi’l-lügati’l-‘Arabiyye’si* (Kahire 1286/1869) ilk örnektir. Bunu Hıfni Nâsıf (1855-1919) ve arkadaşlarının *Kavâidü’l-lügati’l-‘Arabiyye’si*, Ali Cârîm (1881-1949) ve Mustafa Emin’in (1914-1997) *en-Nahvü’l-Vâdih*’ı ve İbrahim Mustafa’nın (1888-1962) *İhyâü’n-nahv*’i (Kahire 1937) takip etmiştir. Bu çalışmalar modern dönemde Arap nahvini kolaylaştırmayı hedefleyen ilk denemeler olarak görülebilir.¹⁶⁷

İbrahim Mustafa’nın işaret edilen eseri ise modern dönemde klasik nahvi kritik eden ilk eseridir.¹⁶⁸ Eser, VI. asır Endülüs dilcisi İbn Madâ el-Kurtubî’nin *er-Red ‘ale’n-Nuhât*’ının henüz neşredilmediği bir dönemde âmil teorisini kaldırmayı teklif eden cesur bir adımdı. Yeni bir yöntemle klasik nahvi ağır yükünden kurtarıp Arap dilini, öğrencilerin rahat anlayabileceği kolay bir üsluba kavuşturmayı hedefleyen müellif, âmil kuramının nahiv ilminin içeriğinden çıkarılması çağrısı yapar, irab alâmetlerini de yeni bir yorumla ele alır. Ancak devrim niteliğindeki bu yenilikçi görüşleri başta bir ilgi uyandırmış olsa da sonradan pek rağbet görmez.¹⁶⁹

Daha sonra İbrahim Enis (1906-1977) modern dil kuramlarının da etkisiyle klasik nahvi yeniden gözden geçirir ve kadim dilcilerin müsellemtan gördüğü

¹⁶⁶ Bkz. Usaylî, Abdülaziz b. İbrahim el-‘Usaylî, “en-Nazariyyâtü’l-lügaviyye ve’n-nefsiyye ve ta’limü’l-lügati’l-‘Arabiyye”, *Mecelletü Câmî’ati’l-İmam Muhammed b. Su’ûd*, sy. 22, yıl: Rebiülâhîr 1419, s. 335-336; Temmam Hasan, *Lüğa Arabiyye*, s. 10, 88 vs.

¹⁶⁷ Bkz. Râcihî, Abduh er-Racihi, *Dürûs fi’l-mezâhibi’n-nahviyye*, Mısır: Darü’l-marifeti’l-camiyye 1992i, s. 219-220.

¹⁶⁸ Bkz. Eyyûb, Abdurrahman Muhammed, *Dirâsat nakdiyye li’n-nahvi’l-‘Arabî*, Kuveyt ts. (1957). Önsöz, 1. Nolu dipnot.

¹⁶⁹ Bkz. *İbrahim Enis ve’d-dersü’l-lügavî*, İsdârâtü Mecme’i’l-luğati’l-‘Arabiyye, Kahire 1999, 202-223, VII, 2 (Arap Dili Kurumu toplantı salonunda 4 Aralık 1999’da yapılan panel).

isim, fiil ve harf taksimini, isim, zamir, fiil ve edat olarak dörde çıkarması gibi nahivde bazı yenilikler önerir.¹⁷⁰

İbn Madâ el-Kurtubî'nin âmil nazariyesini eleştirdiği *er-Red 'ale'n-nuhât'*ını neşreden Şevki Dayf (1910-2005), İbn Madâ'da gördüğü tenkitçi yaklaşımın heyecanıyla dokularına kadar hissettiği Arap nahvindeki zorlukları kaldırıp, onu, yılların sırtına vurduğu kamburundan kurtarmak için asırlar öncesinden Endülüs'den yükselen bu sese kulak verilmesini ister, buradan hareketle yeni bir nahiv teklifi yapar.¹⁷¹ Bu çerçevede; a) Nahvin benzeşen konularını aynı başlık altına alır. b) Cümlelerle takdirî irabların nahiv ilminden çıkarılmasını teklif eder. c) Telaffuz yönünden bir yarar sağlamayan irab konularının nahivden çıkarılmasını önerir. d) Nahiv ilminde âmil düşüncesini külliye kaldırıp, kelimelerin cümle içerisindeki durumları ve fonksiyonlarına göre yeni bir tasnif teklif eder.¹⁷²

Modern dönemde yapılan nahiv araştırmalarında mureblik ve mebnîliğin nahvin merkezi konusu olmaktan çıkarılıp ilk dönemlerde olduğu gibi fonksiyonel ve amaç esaslı bir nahiv teorisi üzerinde yoğunlaşıldığı görülür. Bununla öğrenciye, Arap dili üsluplarına göre Arapça cümle yapılarını kullanma ve bu dille düşüncelerini düzgün ifade etme becerisi kazandırmak amaçlanır.¹⁷³

Bu dönemde dilin uygulamaya dönük fonksiyonu ve amacını merkeze alan nahiv tanımlarından biri Rifâa et-Tahtâvî'ye aittir. Tahtâvî nahvi; “yazma ve okuma becerileri yönünden Arap dili(kullanımı)nı düzeltmeyi amaçlayan bir ilim” diye tanımlarken,¹⁷⁴ İbrahim Mustafa da nahiv kavramının irabla sınırlandırılmasını eleştirir, bunun dil çalışmalarının alanını daralttığını belirterek nahvi kısaca “cümle kurma yasaları” olarak tanımlar. Nahvin amacını da cümlenin amaçlanan manayı ifa edebilmesi için kelimenin ve yan cümlecüğün olması gerektiği konumu açıklamak olarak belirler.¹⁷⁵ Buna yakın bir tanımı da Hıfni Nâsıf ve arkadaşlarının *Kavâidü'l-lüğati'l-'Arabiyye'*sinde görüyoruz:

¹⁷⁰ Bkz. İbrahim Enis ve 'd-dersü'l-lüğavî, VII, 10.

¹⁷¹ Bkz. İbn Madâ, Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdurrahman el-Kurtubî, *er-Red 'ale'n-nuhât'* (thk. Şevki Dayf), Kahire 1992, *Muhakkikin Girişi*, s. 47.

¹⁷² İbn Madâ, *Red* (Şevki Dayf), nâşirin girişi, s. 4. Daha geniş bilgi için bkz. a.e., s. 46 vd.

¹⁷³ Abdülvâris, a.g.e., s. 7.

¹⁷⁴ Rifâa et-Tahtâvî, *et-Tuhfetü'l-mektebiyye li takrîbi'l-'Arabiyye*, Kahire 1286h, s. 3.

¹⁷⁵ Mustafa, İbrahim, *İhyâü'n-nahv*, Kahire 2012, s. 17.

Nahiv, Arapça kelimelerin tek tek ve cümle içindeki yapıları ve durumlarını öğreten kurallardır.¹⁷⁶

Arap dili alanında kavramlar sözlüğü yazar Emil Bedî‘ Arap dilcilerinin ortak bir nahiv tanımı geliştiremediklerini ifade ettikten sonra modern dil tanımlarıyla da karşılaştırarak en iyi nahiv tanımını “telaffuzları ve manalarıyla doğru konuştukları sözlerinde Arapları taklit etmek ve yöntemlerine uymak” olarak verir ya da nahvi kısaca “Cümle kurma kanunudur” diye tanımlar.¹⁷⁷

Bugün nahiv ilminin içeriği de netleşerek sarf bilgisinden kesin biçimde ayrılmıştır. Bugün nahiv denince, söz dizimi, cümle bilgisi ve sentaks terimleriyle ifade edilen cümle bilgisi ile i‘rab olgusuna ilişkin kurallar akla gelmektedir. Buna göre nahvin konusunu cümlenin kuruluşu, öğeleri, çeşitleri, irab olgusu, âmiller, mâmuller, irab alâmetleri, mureb ve mebnîler gibi meseleler oluştururken,¹⁷⁸ kelime yapıları ve çekimlerine ilişkin hususlar da sarf ilminin konusunu oluşturmaktadır.

Sonuç

Nahiv kavramının terimleşme süreci ve tarihsel gelişimi çerçevesinde muhteva, yöntem ve tanım ilişkilerine dair yaptığımız bu araştırmayla görülmüştür ki bu ilmin ortaya çıkışını hazırlayan sebeplerin başında fasih Arapçayla ilgili hatalı kullanımlar ve Kur’ân kıraatinde görülen hatalı okumalar gelmektedir. Fasih Arapçanın kullanımı ve Kur’ân kıraatinde görülen hataları önlemeye yönelik olarak hicri birinci asırda başlatılıp zamanla genişleyerek hicri ikinci asrın sonlarına doğru Halil b. Ahmed ve öğrencisi Sîbeveyhî’nin çalışmalarıyla en yüksek seviyesine ulaşan nahiv çalışmaları bize bil disiplin olarak nahvin ortaya çıkış amacını göstermektedir. Bu amacı dilcilerin takip ettikleri temel yöntem istikrâ (tümevarım) olmuştur.

Bugün Arap dili gramerini ifade etmek üzere kullanılan “nahv” sözcüğünün konuşma dilindeki kullanımı Câhiliye dönemine kadar eskiye gitse de gerek Câhiliye döneminde, gerekse İslamî ilk dönemde, özellikle fesahat sahibi edip ve hatiplerde belli kurallara göre işleyen bir nahiv/dilbilgisi tasavvuru bulunmasına rağmen, “Dilbilgisi”ne karşılık gelen bir nahiv kavramından bahsetmek mümkün gözükmemektedir. İlk dilciler arasında Arap dili gramerini ifade etmek üzere

¹⁷⁶ Bkz. Hıfni Nâsif v.d., *Kavâidü’l-lüğati’l-‘Arabiyye*, Kahire 1429/2008, s. 6.

¹⁷⁷ Emil Bedî‘ Yakub, *Mevsû‘atü’n-nahv ve’s-sarf ve’l-i‘râb*, Lübnan 1988, s. 672-673.

¹⁷⁸ Bkz. Durmuş, “Nahiv”, *DİA*, XXXII, 302.

nahv yerine genellikle ‘*Arabiyye, kelâm, lahn, lüğa, i’râb, mecâz* gibi terimler kullanılırdı.

Nahv kelimesinin terim anlamına yakın bir manada kullanımı ise Ebû İshak el-Hadramî ile birlikte başlar. Zamanla hem sözlük hem de terim anlamıyla kullanımı yaygınlaşan *nahv* kelimesi, alanın ilk sözlüğü kabul edilen Halil b. Ahmed’in *Kitâbü’l-‘Ayn*’ına bilimsel içeriğiyle girer. Bir sonraki nesil dilcilerinden Kisâî ve Halef el-Ahmer tarafından da yöntem ve amaç esaslı tanımları yapılır.

Sonraki dönem dilcilerinden İbnü’s-Serrâc, mantığın da etkisiyle nahvin teknik tanımını yapar. İbnü’s-Serrâc’ın nahiv tanımında bu ilmin kurucuları ve yöntemine dikkati çekmesine karşın, Zeccâcî irab ile nahvi eşit gören bir yaklaşım sergiler. Sonraki dilcilerden Rummânî nahiv tanımının merkezine amacı alırken, Ebû Ali el-Fârisî buna bilgi boyutunu katarak; “Nahiv, Arap dilinin tümevarım (istikrâ) yöntemiyle incelenmesinden elde edilen kuralların bilinmesidir” der. Öğrencisi İbn Cinnî’nin nahiv tanımındaki “Arap dili kullanımlarını izleme” ifadesi önemlidir. Bu ifade esasen Arap dili araştırmalarının dayanması gereken verileri yöntemi işaret ediyordu. O da Arapların bu dili kullanırken takip ettikleri cümle yapısı, üslup ve ifade özellikleridir. Sosyal bir olguyu temsil eden dille ilgili araştırmalarda bilinenlerden bilinmeye ulaşma anlamında bir kıyas olmamalıdır. Nahiv ve sarf kavramları arasında da net bir ayırım yapan İbn Cinnî’ye göre nahiv hem yabancılara Arap dilini öğreten bir fonksiyon, hem de fasih Arapçayı korumak gibi bir misyon ifa etmektedir. Bu yüzden olmalıdır ki sonraki dönem bilginlerinden Suyûtî, İbn Cinnî’nin nahiv tanımını en iyi tanım olarak değerlendirir.

Belagat alanındaki çalışmalarıyla öne çıkan dilbilimcilerden Abdülkahir el-Cürcânî ise nahvi cümle bilgisi ve cümlenin unsurları arasındaki mana ilişkisini inceleyen disiplin olarak görür. Onun nazım teorisinde nahve biçtiği bu rolü, çağdaş dilcilerden Temmâm Hasan, Arap dili araştırmalarının geldiği en ileri aşamalardan biri olarak değerlendirir, bu yüzden belagatin meâni ilmini nahiv araştırmalarının “zirvesi” olarak görür. Cürcânî’nin “nazım (cümle/söz dizimi)” ile “mana” arasındaki ilişkinin keşfi olarak ortaya koyduğu nahvin amacını daha net ifadeyle yine bir belagatçi olan Sekkâkî dile getirir. Sekkâkî’ye de göre nahiv; “Arap kelamının kapsamlı araştırmasıyla (istikra) elde edilen kurallar ve esaslar çerçevesinde mutlak olarak manayı ifa için terkinin (cümle) keyfiyetini bilmektir.” Beşinci ve altıncı asırlarda özellikle belagatçilerin dile getirdikleri bu nahiv ve meâni ilişkisine dair son dönemlerde bir takım değerli araştırmalar

yapılmış olsa da klasik nahiv nazariyesi üzerindeki irab baskını hafifletmek ve nahvi daha fonksiyonel hale getirebilmek için bu türden çalışmaların ısrarla sürdürülmesine ihtiyaç vardır.

Nahiv tanımlarında altıncı asır Endülüs dilcilerinden İbnu't-Tarâve'nin kullandığı *tesdîdü'z-zinh* (zihni eğitime) ifadesi dikkat çekicidir. Yine aynı coğrafyanın yetiştirdiği ünlü filozof İbn Rüşd'ün de lafız ve mananın doğru kullanılması için zihni eğiten bir disiplin/meslek olarak baktığı amaç esaslı bu nahiv mantığı, özellikle dil öğretiminde üzerinde durulması gereken bir yaklaşımdır.

Klasik dönem nahiv tanımlarında genel olarak yöntem ve muhtelif yönleriyle kelime ve cümle bilgisine vurgu yapılırken, yedinci asırdan sonra bunun yerini yavaş yavaş mebnilik ve mureblik vurgusu almaya başlar. Onun asır dilcilerinden Fâkihî'nin (ö. 972/1565); “mureblik ve mebnîlik yönünden kelimenin cümle içerisindeki durumunu bildiren kaideleri (usul) bilmek” diye özetlediği irâb eksenli nahiv tanımı, modern döneme kadar nahiv araştırmalarında tartışmasız egemenliği devam ettirir. Nahiv tanımlarındaki bu eksen kayması, sonraki dönem serh ve hâşiye çalışmalarına da yön verir.

Modern dönemle birlikte her alanda olduğu gibi dil çalışmalarında da yeni bir aşamaya geçilmiştir. Modern döneme kadar Arap dili gramercilerinin ilk dönemlerde yaptıkları tanımlarda amaç ve yöntem vurgusu ön planda iken, özellikle yedinci asırdan sonra mureblik ve mebnîlik öne çıkmıştır. Yine bazı tanımlara göre istikra yöntemiyle elde edilen küllî kaidelerin bizzat kendileri nahiv iken, diğer bazı tanımlara göre nahiv bu kaideleri bilmek ya da bunları kullanma becerisi kazanmaktı. Modern dönemde ise çağdaş dilbilim teorilerinin de etkisiyle nahiv çalışmalarında amaç ve fonksiyon fikri ön plana çıkar. Bu dönemde kaleme alınan nahiv eserlerinde mureblik ve mebnîliğin nahvin merkezi konusu olmaktan çıkarılıp ilk dönemlerde olduğu gibi nahvin fonksiyonu ve amacı üzerine yoğunlaşılır. Bununla öğrenciye, Arapların dil geleneği üsluplarına göre Arapça cümle yapılarını kullanma ve bu dille düşüncelerini düzgün ifade etme becerisi kazandırılmak amaçlanır.

Bu dönemde Rifâa et-Tahtavî nahvi; “yazma ve okuma becerileri yönünden Arap dili(kullanımı)nı düzeltmeyi amaçlayan bir ilim” diye tanımlarken, İbrahim Mustafa bunu kısaca “cümle kurma yasaları” olarak; Emil Bedî de “telaffuzları ve manalarıyla doğru konuştukları sözlerinde Arapları taklit etmek ve yöntemlerine uymak” olarak belirler. Bu nahiv tanımlarıyla modern dönemin nahiv araştırmalarında bir anlamda ilk dönemlere geri dönüşü temsil ettiği söylenebilir.

Modern dilbilim nahve (gramer) söz dizimi ve cümlelerin öğelerinin cümledeki yeri ve fonksiyonları bakımından birbirleriyle alakasını inceleyen bir disiplin olarak bakar. Bu bakış açısına göre nahvin temel konuları, kastedilen manayı doğru biçimde ifade edebilme yönüyle cümle öğelerinin dizimi ve birbirleriyle ilişkisi anlamında cümle bilgisi ve bu ilişkiyi muhtelif şekillere ifade eden üslup özellikleri olmalıdır.

Kuşkusuz cümleyi oluşturan sözcüklerin gerçek anlamları söz dizimine göre berraklaştığı gibi bu konuda sözcüklerin cümle içerisindeki ilişkilerine delalet eden ve dili kullanıcıları arasında müşterek iletişim aracı haline getiren ortak akla nakşedilmiş kelime yapıları ve çekimlerinin de rolü inkâr edilemez. O nedenle filolojik yorumlar, muhakkak dilin yapısal ve fonksiyonel özellikleri üzerine temellendirilmelidir. Zira dil bir sistemdir ve bu sistemin her bir ünitesi kendisine biçilen rolü icra eder. Dilbilgisi (nahiv/gramer) de bu ünitelerin yapıları ve fonksiyonlarını inceleyen bir disiplinden başkası değildir. Özellikle yabancılara dil öğretiminde nahvin gerek klasik dönemde ve gerekse modern dönemde amaç, yöntem ve içerik bakımından sosyal bir olgu olarak dilin ehline kullanımına, fonksiyonuna ve bunun için gerekli olan zihni eğitime dikkati çeken tanımların öne çıkarılması önemlidir.

SUMMARY

THE TERM OF “NAHİV”; ITS HISTORICAL BACKGROUND AND TERMINATION PROCESS

Âdem Yerinde*

Arabic language studies were initiated by Basra linguists in the first century of Hijrah primarily to protect the Fasih (standard) Arabic from misuses and the Qur'an from misreading. Having natural language taste and standard sentence knowledge for a long time, the Arabs would not tolerate the mistake in the use of the Arabic language, which reached its highest level as a literary language. Particularly, in order to prevent the reading mistakes seen in the reciting of the Qur'an, the language studies were initiated in the first century and expanded over time, reaching the highest level in the last quarter of Hijrah in the second century with Sibawayhi's book 'al-Kitâb'.

Prior to al-Kitab, the concept of nahv did not exist in the sense of "Arabic Grammar". Instead of it were often used concepts such as Arabiyya, kelim, lahn, lugat, irâb, majâz in the conversations among the linguists. The concept of nahv in the meaning of Arabic grammar is first encountered by Ibn Abi Ishaq al-Hadrami, one of the third generation linguists. In subsequent generations, the concept of "nahv", which is frequently used both in terms of dictionary and term, entered Kitâbü'l-'Ayn, the first Arabic dictionary. However, as a feature of the period, there is no scientific definition of the term "nahv" as it is the case in some other terminologies that have begun to be used by the linguists recently. In fact, Sibawayhi, who has included the phrase "nahviyyûn" in twenty one places, does not make a certain definition of the scope and the boundaries of the nahv in his book al-Kitab.

After Sibawayhi, Arabic nahv (syntax) follows a completely different course. In this period, the material which is seen relatively unevenly in al-Kitab, is rearranged according to a certain order, each under the related title. According to this framework, the first scientific definition of nahv was made by Ibnu's-Serrâc. Ibnu's-Serrâc's definition of nahv is; "It is a discipline that the first period linguists have set out by examining the Arabic language".

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı (ademyerinde@yahoo.com)

Rummani defines a purpose-oriented nahv and sets its objectives as separating the correct use of the language from the wrong. While Abu Ali al-Faizi adds the knowledge dimension to this, his student Ibn Jinni points out to both the method and the purpose of nahv, which Suyuti describes as the best definition of nahv. Abdulkahir al-Jurcani, who established the Nazm theory which is based on the relation between syntax and meaning, sees nahv as a discipline that examines sentence knowledge and the relationship between the elements of the sentence.

In the Andalusian linguistics environment Ibnut Tarave draws attention to the function of "training of mind (tesdidu'z-zinh)" in the definition of nahv, whereas İbn Hazm regards it as the general language rules used by Arabs in order to ensure communication among them. The same expression is also seen in Ibn Rushd's nahv vision. At this stage Ibn Madâ al-Qurtubi, known for directing the most harsh criticisms to classical nahv theory, determines the purpose of the nahv as "protecting the Arabic language from lahn (language misuses)".

As a consequence of the fact that, together with the seventh century's grammarians, nahv investigations had probably reached the perfect level; the concepts of irâb and binâ were emphasized in the nahv definitions and this emphasis continues until the modern era. The definition of nahv, which is pointed out by Ezherî, one of the nineteenth-century's linguists, and which is preferred by al-Faqihi, is "Nahv is knowing the rules (methods) that states the situation (according to mureb ve mebnî) of the word in the sentence". This definition of Nahv guides the following period of nahv investigations.

Throughout the modern era which started with French's invasion to Egypt (in 1798), the effects of modernization were seen in language researches as well as in all areas. Especially in Egypt, parallel to the 1919 revolution, a number of innovative thoughts have emerged in language, literature and politics, while Arab linguists who were educated in the West and knew modern linguistics theories and methods, criticized the Arabic Grammar researches in the past, to be influenced by the Aristotelian logic and move away from objective research methods. On one hand, they argue for innovative ideas in the Arabic grammar, and on the other hand they suggest simpler methods which will facilitate the teaching of nahv to new generations and foreigners.

It is seen that in the modern period, nahv researches are concentrated on a functional nahv theorem, as it was in the early periods, by removing irab and bina problem from being the main subject of nahv. For example, Rifâa et-Tahtâvî defines nahv as; "a science that aims to correct the Arabic language (use) in terms of writing and reading skills", while Abraham Mustafa criticizes limiting the concept of nahv with irab, describing that it narrows the field of language studies and defines it briefly as "the law of making a sentence". A similar definition is made by Hıfni Nasif in ' Kavâidu'l-lugati'l-Arabiyya'.

KAYNAKÇA

Abdül'âl Sâlim Mekrem, *el-Halkatü'l-meşkûde fî tarihi'n-nahvi'l-'Arabî*, Beyrut 1413/1993.

Alak, Musa, "Sarf (Tasrif) İlmi", *İslam Medeniyetinde DİN İLİMLERİ TARİH VE PROPLEMLER*, Ed. İsmail Güler, İstanbul 2015, s. 111-213.

Altıkulaç, Tayyar, "Kisâi, Ali b. Hamza", *DİA*, XXVI, 69-70, İstanbul 2002.

Benli, Ali "Sibeveyhî'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Arap Dilbiliminin Başlangıç Safhası", *GENÇ AKADEMİSYENLER İLAHİYAT ARAŞTIRMALARI*, Sempozyum 1-2 Mayıs İstanbul, ed. Sami Erdem, İstanbul 2009, s. 359-375.

----- Sibeveyhî'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Dil Çalışmalarının doğuşu (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı, İstanbul 2007.

Bulut, Ali, "Ebû Ubeyde'nin Mecazü'l-Kur'ân'ına Yönelik Bazı Eleştiriler" *NÜSHA: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2004, Cilt 4(15), s. 63-76.

----- Sibeveyhî'nin *el-Kitâb*'ında Ele Aldığı Bazı Konular, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar (Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Samsun 2003.

----- "Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII (2008), sayı: 2, s. 89-104.

----- "Yunus b. Habib ve Nahivdeki Yöntemi", *ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ*, Sayı, 18-19, Samsun 2005, s. 237-264.

Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-tebyîn* (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), I-III, Kahire 1418/1998.

Durmuş, İsmail, "Halef el-Ahmer", *DİA*, XV, 234-236, İstanbul 1997.

----- "Nahiv" *DİA*, XXXII, 300-306, İstanbul 2006.

Temimî, Cinan bint Abdülaziz et-Temimî, *el-Hududü'n-nahviyye fi't-türâs: Kitâbü't-Ta'rifât li'l-Cürcânî enmüzece* (Yüksek Lisans Tezi), Kral Suud Üniversitesi, Lisansüstü Eğitimi Dekanlığı, Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü (Riyad), Şebeketü'l-lügaviyyâti'l-Arabiyye 2008, Savunma: 28/5/1429.

Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Mu'cemü't-Ta'rifât* (thk. Muhammed Siddîk el-Minşâvî), Kahire 2004.

Çelebi, Muharrem "Kutrub" *DİA*, XXVI, 494-495, Ankara 2002.

Çetin, Abdurrahman, "Lahn" *DİA*, XXVII, 55, Ankara 2003.

Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İstanbul 2007.

Ebû Ali el-Fârisî, Hasan b. Ahmed el-Fârisî, *et-Tekmile* (thk. Kazım Bahr el-Merucân), Beyrut 1419/1999.

Ebû Bekir Abdülkâhir el-Cürcânî, *Delâilü'l-Î'câz* (nşr. Mahmûd Muhammed Şakir), Kahire 1984, s. 526.

Ebû Bekr İbnü's-Serrâc Muhammed b. Sehl, *el-Usûl fi'n-nahv* (thk. Abdülhüseyn el-Fetlî), Beyrut 1417/1996, I-II.

Ebû Hayyan el-Endelûsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fi şerhi Kitâbi't-Teshîl* (thk. Hasan Hindâvî), I-XXII, Dımeşk: Darü'l-Kalem 1417/1996.

Ebû'l-Hasan Ali b. İsa er-Rümmânî, *Risâletü'l-hudûd* (nşr. İbrahim es-Sâmerrâî), Amman ts.

Ebû'l-Hüseyn İbnu't-Tarâve, *Risâletü'l-İfsâh bi ba'dı mâ câe mine'l-hatai fi'l-Îzâh* (thk. Hatim Salih Dâmin), Beyrut 1416/1996.

Ebû'l-Kasım Abdurrahman b. İshak ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fi 'ileli'n-nahv* (nşr. Mâzin el-Mubarek), Beyrut 1402/1082.

Ebû't-Tayyib Abdülvahid b. Ali el-Lügavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn* (thk. Ebû'l-Fazl Muhammed İbrahim), Kahire 1375/1955.

Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. Kasım el-Enbârî, *Kitâbü'l-Ezdâd* (thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim), Beyrut 1407/1987.

Said el-Efgânî, *Usûlü'n-nahv*, Beyrut 1407/1987.

Seyyid Ali Hasan Matar, “en-Nahvü lügaten ve’stilâhan”, *Türâsünâ*, “en-Nahvü lügaten ve’stilâhan” <http://rafed.net/turathona/28/28-3.html>, Sayı: 28, s. 58-72.

Eyyûb, Abdurrahman Muhammed, *Dirâsât nakdiyye li'n-nahvi'l-'Arabî*, Kuveyt ts. (1957).

Ezherî, Halid b. Abdullah el-Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh 'ale't-Tavdîh* (thk. Muhammed Bâsil Uyûnü's-sûd), I-III, Beyrut, 1421/2000.

Fâkihî, Abdullah b. Ahmed el-Fâkihî, *Şerhu Kitâbi'l-Hudûd fi'n-nahv* (thk. Ramazan Ahmed ed-Demirî), Kahire 1414/1993.

Gündüzöz, Soner, “Nahiv ve Sarf Terimlerinin Doğuşu Üzerine”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 9, Samsun 1997, s. 283-300.

Hâkim, Muhammed b. Abdullah en-Nisâbûrî, *el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn*, Haydarabad 1340h. I-IV.

Halef el-Ahmer b. Hayyan el-Basrî, *Mukaddime fi'n-nahv* (nşr. İzzeddin et-Tennûhî), Dimeşk 1381/1961.

Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-'Ayn; müretteben 'ala mu'cemi'l-hurûf* (nşr. Abdülhamid Hindâvî), I-IV, Beyrut 1424/2002.

Hamid, Abdüsettar, “Devrû'l-Basra fi tatavvuri't-tefsîr fi'l-karneyni's-sânî ve's-sâlisi'l-hicriyyeyn”, *Mevsû'atü'l-Basrati'l-hadâriyye*, Basra 1989, s. 12-18.

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî, *el-Munsif* (Şerhu Kitâbi't-Tasrîf li'l-Mâzinî nşr. İbrahim Mustafa-Abdullah Emin), I-II, Kahire 1954.

----- *el-Hasâis* (thk. Muhammed Ali en-Neccar), I-III, Kahire 1371/1952.

İbn Düreyd, Ebü Bekr Muhammed b. Hasan, *Cemheretü'l-lüğa* (thk. Remzi Münir Ba'lebekkî), Beyrut 1978.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriya, *Mekâyisü'l-lüğa* (thk. Abdüsselam Harun), Kahire: Darü'l-Fikr 1399/1979.

İbn Haldûn, Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddimetü İbn Haldûn* (nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş), I-II, Dimeşk 1425/2004.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân* (thk. İhsan Abbas), Beyrut 1397/1977, I-VII.

İbn Hazm, Ebü Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsî el-Kurtubî, *Resâilü İbn Hazm el-Endelüsî; et-Takrîb li haddi'l-mantık* (thk. İhsan Abbas), Kahire 1954.

----- *Resâilü İbn Hazm el-Endelüsî; Merâtibü'l-'ulûm* (thk. İhsan Abbas), Kahire 1954.

İbn Kâsım el-Malikî, *Şerhu Hudûdü'n-nahv li'l-Übbezî* (thk. Halid Fehmi), Kahire 1429/2008.

İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, *Uyûnü'l-ahbâr*, Beyrut 1343/1925, I-IV.

İbn Madâ, Ebü Ca'fer Ahmed b. Abdurrahman İbn Madâ el-Kurtubî, *er-Red ale'n-nühât* (thk. Şevki Dayf), Kahire 1992; (thk. M. İbrahim el-Bennâ), Kahire 1399/1979.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, Beyrut : Dâru Sâdır 2010.

İbnu'n-Nedîm Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kub İshak, *Kitâbü'l-Fihrist* (thk. Rıza Teceddüd), Tahran 1391/1971.

İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *ed-Darûrî fi sinâ'ati'n-nahv* (thk. Mansur Ali Abdüssemî'), Kahire 1431/2010.

İbn Sellâm, Ebü Abdullah Muhammed b. Sellâm el-Cümeihî, *Tabakâtü fuhûli's-su'arâ* (nşr. Mahmûd Muhammed Şakir), I-II, Cidde 1974.

İbn Usfûr, Ali b. Mümin, *el-Mukarrib* (thk. Ahmed Abdüssettar el-Cevârî-Abdullah el-Cebûrî), I-II, y.y. 1392-1972.

İbnü'l-Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemalüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydullah el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ* (thk. İbrahim es-Sâmerrâî), Ürdün/Zerkâ 1405/1985.

----- *el-İğrâb fî cedeli'l-i'râb ve Lüme'u'l-edille fî usûli'n-nahv* (rhk. Said el-Efgânî) Dimeşk 1378/1957.

İbnü'l-Kıftî Cemaleddin Ebü'l-Hasan Ali b. Yusuf el-Kıftî, *İnbâhü'r-rivât 'alâ enbâi'n-nühât* (thk. M. Ebü'l-Fazl İbrahim), I-IV, Kahire 1406/1986.

İbnü's-Serrâc, Ebü Bekr İbnü's-Serrâc Muhammed b. Sehl, *el-Usûl fî'n-nahv* (thk. Abdü'l-Hüseyn el-Fetelî), I-III, Beyrut 1417/1996.

İbrahim Enis ve 'd-dersü'l-lügavî, İsdârâtü Mecme'î'l-luğati'l-'Arabiyye, Kahire 1999.

Kılıç, Hulûsi, “Sarf”, *DİA*, XXXVI, 236-237, İstanbul 2009.

Kisâî, Ebü'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî, *Mâ telhanü fîhi 'l-âmmе* (thk. Ramazan Abdüttevab), Kahire 1403/1982.

Koçak, İnci, “Ahfeş el-Evsat”, *DİA*, I, 526, İstanbul 1988.

Kûzî, ‘Avad b. Hamd el-Kûzî, *el-Mustalahu 'n-nahvî; neşetühü ve tetavvuruhü hatta evâhiri 'l-karnî's-sâlisi 'l-hicrî*, Riyad 1401/1981.

Mebruk, Abdülvâris Said, *Fî islâhi 'n-nahvi 'l-'Arabî; dirâse nakdiye*, Kuveyt 1406/1985.

Mertoğlu, M. Suat, “Yezîdî, Yahya b. Mübarek”, *DİA*, XLIII, 524-525, İstanbul 2013.

Mübarek, Mazin el-Mübarek, *en-Nahvü 'l-'Arabî, el-'İlletü 'n-nahviyye; neş'etühâ ve tetavvuruhâ*, Lübnan 1401/1981.

Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Kâmil* (thk. Muhammed Ahmed ed-Dâli), Dımeşk: Müessesetü'r-risâle 1418/1997, I-IV.

Râcihî, Abduh er-Râcihî, *Dürûs fî 'l-mezâhibi 'n-nahviyye*, Mısır: Darü'l-ma'rifeti'l-cami'iyе 1992.

Rifâa et-Tahtâvî, *et-Tuhfetü 'l-mektebiyye li takribi 'l-'Arabiyye*, Kahire 1286h

Sabbân, Muhammed b. Alî es-Sabbân el-Mısırî, *Hâşiyetü's-Sabbân alâ Şerhi'l-Üşmûnî alâ Elfiyyeti İbn Mâlik ve me'ahû Şerhu's-Şevâhid li'l-'Aynî* (thk. Taha Abdürrauf Sa'd), I-IV, el-Mektebetü't-tevfikiyye, ts.

Sekkâkî, Ebü Yakûb Muhammed b. Yusuf es-Sekkâkî, *Miftâhu 'l-'ulûm* (nşr. Abdülhamid Hindâvî), Beyrut 1420/2000.

Serrâc, Muvaffak es-Serrâc, “Ebü Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ menhecühü ve mezhebühü fî Mecâzi'l-Kur'ân” *et-Türâsü 'l-'Arabî*, sayı.18, 1405/1985 Dımeşk, s. 35.

Sîbeveyhî, Ebü Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb* (nşr. Abdüsselam M. Harun), I-V, Kahire 1408/1988.

Sirâfî, Ebü Said Hasan b. Abdillâh es-Sirâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhî* (thk. Ahmed Hasan Mehdeli-Ali Seyyid Ali), I-V, Lübnan: Beyrut 2008.

Suyûtî, Ebü'l-fazl Celaleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vü'ât fi tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât* (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), Kahire 1384/1965

----- “er-Risâle fi sebebi vaz'î'l-'ilmi'l-Arabiyye”, *et-Tuhfetü'l-behiyye ve't-turfetü'ş-şehiyye, mecmu'ât muhtara min 'uyûni'l-edebi'l-'Arabî*, Menşûrâtü Dâri'l-âfâki'l-cedide, Beyrut 1401/1981.

----- *el-İktirâh fi 'ilmi usûli'n-nahv* (nşr. Mahmud Süleyman Yakut), Tanta/Mısır 1426/2006.

Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, Kahire 1968.

Şirin, Mehmet, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, İstanbul 2009.

----- “Nahiv İlmi”, *İslam Medeniyetinde DİN İLİMLERİ TARİH VE PROPLEMLER*, Ed. İsmail Güler, İstanbul 2015, s. 79-110.

Tahtâvî, Rifâa et-Tahtâvî, *et-Tuhfetü'l-Mektebiyye li takrîbi'l-lügati'l-'Arabiyye*, Kahire 1286h.

Tantâvî, Ahmed et-Tantâvî, *Neş'etü'n-Nahv ve tarihü eşheri'n-nühât*, Kahire 1995.

Tehânevî, Muhammed Ali et-Tehânevî, *Mevsû'atü keşşâfi istilahâti'l-fünûn ve'l-ulûm* (nşr. Ali Dehrûc), I-II, Beyrut 1996.

Temmâm Hasan, *el-Lügatü'l-'Arabiyye; ma'nâhâ ve mebnâhâ*, ed-Dârü'l-Beydâ/Mağrib 1994.

----- *Usûl; Dirâse ebistemûlûciyye li'l-fikri'l-lügavî 'inde'l-'Arab*, Kahire 2000.

Ubeydî, Şa'ban 'Avad Muhammed el-Ubeydî, *en-Nahvü'l-'Arabî ve menâhicü't-t'elîf ve't-tahlîl*, Bingazi 1989.

Usaylî, Abdülaziz b. İbrahim el-Usaylî, “en-Nazariyyâtü'l-lügaviyyetü ve'n-nefsiyyetü ve ta'limü'l-lügati'l-'Arabiyye”, *Mecelletü Camiati'l-İmam Muhammed b. Suûd*, sy. 22, yıl: Rebiülâhir 1419, s. 313-413.

Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ; İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb* (thk. İhsan Abbas), Beyrut 1993, II, 413.

Yavuz, Mehmet, “Muâz b. Müslim el-Herrâ”, *DİA*, XXX, 340, İstanbul 2005.

Yerinde, Âdem, “Mecazü'l-Kur'ân'ı Çerçevesinde Ebû Ubeyde'nin Tefsirciliği”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/2009, Sakarya, s. 151-189.

Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lüğaviyyîn* (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), Kahire 1392/1973.